

علل و دلایل شکل‌گیری، تداوم و گسترش جنبش گولن

مهدی اختیاری میاب^{۱*}

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۸/۱۲

سید عباس هاشمی^۲

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۱۰/۱۵

چکیده

این تحقیق با هدف بررسی علل و دلایل شکل‌گیری، تداوم و گسترش جنبش هیزمت^۳ (جنبشی منتسب به فتح‌الله گولن)، ضمن بررسی آرا و اندیشه‌های گولن، خاستگاه فکری و نظری این جنبش را در بستر تاریخی تحولات و شرایط سیاسی و اجتماعی ترکیه مطالعه کرده‌است؛ علاوه‌براین، روند گسترش این اندیشه‌ها و سازماندهی این جنبش در قالب نهادهای آموزشی و مالی منضبط و کارآمد و رسانه‌های ارتباط جمعی با نگرشی سیستمی (بررسی عوامل درونی و بیرونی تأثیرگذار بر جنبش) بررسی شده‌است. این تحقیق از نوع تحقیق‌های اکتشافی است و از روش (تکنیک) توصیف و تاحدودی تحلیل با مراجعه به اسناد بهره‌گیری شده‌است.

به‌طورکلی، جنبش گولن از یک سو محصول شرایط تاریخی ترکیه و واکنشی به سیاست‌های سکولاریستی دولت‌ها و از سوی دیگر، تلاشی مستمر به منظور سازگاری اسلام با مدرنیته و دموکراسی بوده‌است. بهره‌گیری از آموزه‌های تصوف، تقدیس کار و کوشش جمعی، مبارزه با فقر، جهل و تفرقه و تلاش برای آشتی سنت و مدرنیته با وام‌گیری از سنت لیبرالیسم و اخلاق پروتستانی، نوعی از اسلام را به جهانیان عرضه کرده‌است که از اسلام اجتماعی در برابر اسلام سیاسی دفاع می‌کند؛ اگرچه فعالیت‌ها و اقدام‌های این جنبش تحت‌الشعاع حوادث پس از کودتای نافرجام قرار گرفته و دولت ترکیه مبارزه‌ای گسترده را برای حذف این جنبش آغاز کرده‌است، به‌نظر نمی‌رسد داستان جنبشی که جای پای عمیقی در سنت اسلامی و فرهنگ بومی دارد و توانایی خود را در تطبیق با شرایط موجود و روزآمد کردن اندیشه‌های اسلامی نشان داده‌است، به این زودی به پایان برسد.

واژگان کلیدی: فتح‌الله گولن، جنبش هیزمت، اسلام اجتماعی، ترکیه.

۱. کارشناس ارشد علوم سیاسی دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره) قزوین

(نویسنده مسئول: mehdi.miyabli68@gmail.com)

۲. استادیار گروه علوم سیاسی دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره) قزوین

۳. هیزمت در زبان و فرهنگ ترکی به معنای «خدمت به هموعان و اهتمام در کاری» است (وب‌سایت فرهنگستان زبان ترکی، ۲ نوامبر ۲۰۱۷). در این تحقیق، جنبش گولن، جنبش خدمت یا هیزمت یا جماعت گولن، همگی معادل همدیگر به کار رفته‌اند.

مقدمه

در سال ۲۰۱۲، مجله *تایم* نام فتح‌الله گولن را در میان صد چهره اثرگذار جهان گنجانید. طبق نوشته کالر برلینسکی، نویسنده و روزنامه‌نگار، پیروان او بین ۳ تا ۶ میلیون نفر در سراسر جهان تخمین زده می‌شوند و ارزش مؤسسات وابسته به او، میلیاردها دلار است. مدارسی که به نام او تأسیس شده‌اند، در ۱۵۰ کشور جهان به کار مشغول‌اند (گزارش المانیتور، ۲۰۱۵). جنبش موسوم به هیزمت، افکار و طرح‌های (ایده‌های) وی را در قالبی سازمان‌یافته ارائه می‌دهد و مسئولیت هدایت و سازمان‌دهی مؤسسات مالی و فرهنگی و آموزشی را برعهده دارند.

افکار و اندیشه‌های گولن و حیات و اقدام‌های او چند سالی است که محل بحث رسانه‌ها و مؤسسات آموزشی است؛ کودتای ۱۵ جولای سال ۲۰۱۶ در ترکیه یک‌بار دیگر نام او را بر سر زبان‌ها انداخته است. دولت ترکیه و شخص رجب طیب اردوغان (رئیس‌جمهور)، در همان ساعات آغازین کودتا، گولن را مسئول طراحی و هدایت کودتا معرفی کردند و به دنبال آن، بازداشت و سرکوب گسترده هواداران و اعضای جنبش خدمت در ترکیه آغاز شد که طیفی متنوع از روزنامه‌نگاران، تجار و بازرگانان، معلمان و استادان دانشگاه، پلیس و نیروهای ارتش را شامل می‌شد. براساس اعلام وزیر دادگستری ترکیه، تعداد افراد مرتبط با گروه فتح‌الله گولن، نزدیک به ۱۶۸ هزار تن و تعداد افراد زندانی شده در این زمینه، ۵۰ هزار تن است (وبسایت دنیای اقتصاد، تحولات ترکیه، ۱۹ تیر ۹۶)؛ همچنین تلاشی گسترده از سوی دولت برای بستن مؤسسات آموزشی و منع فعالیت مؤسسات فرهنگی و رسانه‌ای و مصادره نهادهای مالی در داخل و خارج ترکیه آغاز شده که همچنان نیز با قدرت تمام ادامه دارد و آخرین مورد آن، سفر اردوغان به کشورهای آفریقایی در ژانویه ۲۰۱۷ و تلاش وی برای بستن مدارس گولن در این کشورهاست؛ مدارس و مؤسساتی که در زمان ریاست جمهوری عبدالله گل، با حمایت و همراهی سفارتخانه‌های ترکیه در این کشورها گشوده شده‌اند و بخشی از دیپلماسی فرهنگی این کشور به حساب می‌آمدند (یا به احتمال همچنان نیز به حساب می‌آیند)؛ علاوه بر این به دنبال کودتای نافرجام ۱۵ جولای در ترکیه، آنکارا تاکنون چندین بار تقاضای استرداد «فتح‌الله گولن»، رهبر جنبش هیزمت از آمریکا^۱ را به اتهام ساماندهی این کودتا به آمریکا ارائه داده است؛ تقاضایی که تاکنون با پاسخی مثبت از سوی واشنگتن، همراه نبوده است.

۱. فتح‌الله گولن از سال ۱۹۹۹ در آمریکا در تبعیدی خودخواسته به سر می‌برد.

اما «به راستی فتح‌الله گولن کیست؟ جنبش منتسب به او چه ویژگی‌هایی دارد؟ خاستگاه جنبش هیزمت و افکار و اندیشه‌های آنان چیست؟ اعمال و اقدام‌های آنان چه روندی را طی کرده‌است؟ گولن چگونه جنبشی چنین وسیع را به راه‌انداخته‌است؟ و آینده این جنبش چگونه خواهد بود؛ افول یا رشد و شکوفایی؟».

تاجایی که حافظه تاریخ یاری می‌کند و به‌خصوص به تاریخ ترکیه و امپراتوری عثمانی، مربوط است، یک وجه مهم و بارز اصلاحات متعدد و تأثیرگذار در اواخر امپراتوری، تأسیس نهادهای آموزشی بوده‌است. به احتمال، ریشه‌های شکل‌گیری جنبش را از سال‌های زوال امپراتوری باید واکاوی کرد. شاید جنبش هیزمت، شکلی عملی‌تر و سازمان‌یافته از نظریات و آرای سعید نورسی، ملقب به *بدیع‌الزمان* است که در واکنش به لائیسزم لجام‌گسیخته و دین‌زدایی گسترده از حیات سیاسی و اجتماعی در ترکیه ظهور کرد؛ شاید واکنشی بوده‌است به هجوم اندیشه‌های چپ یا تلاشی مستمر برای سازگاری اسلام با مدرنیته و دموکراسی.

در پی جستجوی چشم‌اندازی برای پاسخ به این پرسش‌ها هستیم؛ بخشی از این چشم‌انداز را نگرشی تاریخی به گذشته فراهم می‌کند و بخشی از آن را نگاهی به آینده تحولات؛ گذشته‌ای که در بررسی ما، از زمان زوال امپراتوری عثمانی آغاز می‌شود و مجموع تحولات و رویدادهای پرفرازونشیب ترکیه مدرن را در برمی‌گیرد که در خلال کودتاهای متعدد و شکاف مستمر سنت و مدرنیته در جستجوی ثبات و دموکراسی است؛ روشی که فیلیپ *آدامز*، آن را جامعه‌شناسی تاریخی می‌نامد.

این تحقیق قصد ندارد، ادعای دولت / *ردوغان* و اتهام‌های منتسب به گولن را بررسی کند؛ همچنین از تلاش‌ها و اقدام‌های دولت ترکیه نیز در مبارزه با گولن و جنبش هیزمت، جز به اشاره‌ای و تا اندازه‌ای که به تبیین موضوع مدد می‌رساند، سخن نخواهد رفت؛ علاوه بر این، طرح پرسشی با مضمون آینده این جنبش به مفهوم پیش‌بینی و پیش‌گویی رفتارها و اقدام‌های آنان نیست و تنها چارچوبی برای بررسی این موضوع ارائه خواهد شد؛ مطابق توضیح‌های بالا، پرسش اصلی این پژوهش بدین صورت است که «علل و دلایل شکل‌گیری، تداوم و گسترش «جنبش گولن» (جنبش هیزمت) چه بوده‌است؟».

برای پاسخ‌گویی به پرسش بالا، پرسش‌های فرعی به صورت زیر طرح شده‌اند:

- آراء، اندیشه‌ها و اقدام‌های گولن چیست؟

- زمینه‌ها و بسترهای شکل‌گیری جنبش هیزمت در ترکیه چه بوده‌است؟
- عوامل مؤثر بر تداوم و گسترش اندیشه‌های گولن در ترکیه و جهان چه بوده‌است؟
- اقدام‌های جنبش گولن در ترکیه و جهان چه بوده‌است؟
- با توجه به تحولات اخیر در ترکیه (کودتای ۱۵ جولای ۲۰۱۶) چه آینده‌ای برای گولن و جنبش هیزمت می‌توان متصور بود؟

الف- مبانی نظری و روش تحقیق

از منظر روش‌شناختی، تحقیق حاضر، نگرشی تاریخی و جامعه‌شناسانه به شکل‌گیری، تداوم و گسترش جنبشی موسوم به هیزمت در ترکیه است؛ از آنجاکه این جنبش، هم پیشینه نظری وسیعی دارد و هم از لحاظ عملی، اقدام‌هایی خیره‌کننده در سطح جهان داشته‌است، نمی‌توان سیر تکوین این جنبش را بی‌اعتنا به حوادث و رویدادهای تاریخی و بافت فرهنگی جامعه ترکیه بررسی کرد؛ بنابراین از متن‌گرایی صرف و زمینه‌گرایی محض اجتناب شده‌است. رهیافت اصلی در این پژوهش، جامعه‌شناسی تاریخی است؛ این رهیافت، به دلیل تأکید بر چندگانگی فرایندها و برآیندهای نوسازی، چارچوبی مناسب برای تبیین پدیده‌های سیاسی و اجتماعی فراهم می‌آورد. به تعبیر فیلیپ آدامز، جامعه‌شناسی تاریخی، عبارت است از قضاوت درباره تاریخ و پرداختن به تلاشی که انسان‌ها برای ساخت آینده با توجه به گذشته انجام می‌دهند و در این فرایند، گذشته تنها ماده خامی تلقی می‌شود که رخدادهای زمانه از درون آن می‌جوشد (رشیدی، ۱۳۹۴)؛ درعین حال، جنبش هیزمت و جامعه ترکیه به مثابه نوعی نظام (یک سیستم) اجتماعی لحاظ شده که در ارتباط پویا با محیط پیرامونی است؛ بدین ترتیب که زمینه‌های داخلی شکل‌گیری جنبش در کنار مفهوم مدرنیته و جایگاه غرب و اندیشه‌های برخاسته از آن سامان و همچنین کوشش‌های متعدد غرب سیاسی در خاورمیانه و به‌خصوص ترکیه، قابل فهم است؛ رویکردی که ما آن را نگرش سیستمی می‌خوانیم.

بنابراین، تحقیق از نوع تحقیق‌های توصیفی - اکتشافی است و از روش توصیف و تاحدودی تحلیل با مراجعه به اسناد بهره‌گیری شده‌است. در جمع‌آوری اطلاعات از منابع کتابخانه‌ای موجود به زبان فارسی، انگلیسی و ترکی استفاده می‌شود. تجزیه و تحلیل پرسش‌ها و فرضیات تحقیق بیشتر بر توصیف و تحلیل اطلاعات و اسناد کسب‌شده از منابع کتابخانه‌ای و نیز مصاحبه‌هایی که اندیشمندان و فعالان سیاسی و اجتماعی با نشریات مختلف داشتند، متمرکز است؛ علاوه‌براین، روش مطالعه با

توجه به ماهیت آن، کیفی است و ارزیابی‌های کمی تنها به ارائه آماری، محدود شده که در منابع مرتبط آورده شده‌است.

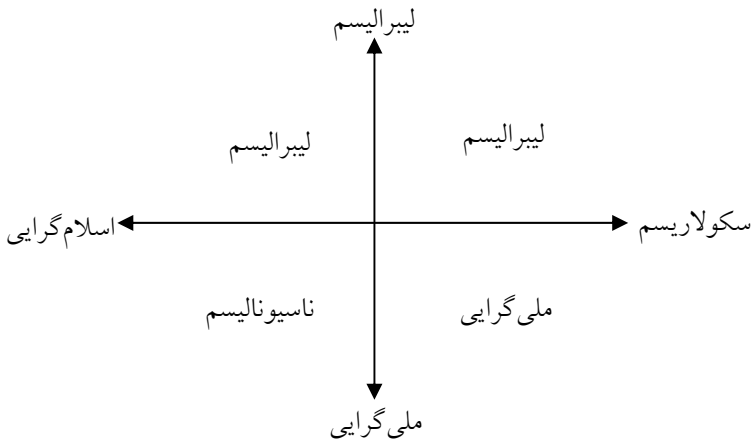
از دید قلمرو زمانی تحقیق و ازلحاظ تاریخی، نقطه عزیمت این تحقیق، معاهده کوچوک کاینارجه^۱ در سال ۱۷۷۴ و شکست امپراتوری عثمانی از روسیه است که پاره‌ای از مورخان، آن را آغاز افول امپراتوری و نیز خودآگاهی نخبگان امپراتوری و تلاش در جهت اصلاحات و رفع عقب‌ماندگی‌ها می‌دانند؛ درضمن، تمرکز این تحقیق روی جنبش گولن در سال‌های اقتدار حزب عدالت و توسعه^۲ در ترکیه (از سال ۲۰۰۲ تاکنون) است که از آن با عنوان دوران اسلام‌گرایی لیبرال نام برده می‌شود و سیر تکوین تاریخی آن هم‌زمان با تاریخ ترکیه مدرن، موضوع و محل بحث است. از نظر مکانی، موضع محوری، جامعه ترکیه است با این حال، گسترش این جنبش در سطح جهان به مدد نهادهای آموزشی انبوه و مدرن، لزوم بررسی اندیشه‌ها و اقدام‌های جنبش در سطح جهان را اجتناب‌ناپذیر می‌کند. قلمرو موضوعی تحقیق حاضر نیز، بر واکاوی و مطالعه جنبش اسلام‌گرای موسوم به «هیزمت» یا فتح‌الله گولن در سه وجه «خاستگاه و زمینه‌های پیدایش، تداوم و گسترش آن» متمرکز شده‌است.

ازلحاظ نظری، علل و دلایل شکل‌گیری و همچنین رشد و تداوم جنبش‌های اجتماعی در یک جامعه، در حوزه مباحث جامعه‌شناسی سیاسی، قابل‌بحث و بررسی است. مطابق نظر بشیریه، جامعه‌شناسی سیاسی باید به بررسی سه حوزه پیوسته به هم پردازد:

- ۱- شناخت پیچیدگی‌ها، شکاف‌ها و تعارض‌های جامعه به‌عنوان نقطه عزیمت؛
- ۲- شناخت گروه‌بندی‌ها و نیروهایی که براساس خطوط آن شکاف‌ها در هر جامعه پیدا می‌شود؛
- ۳- شیوه تأثیرگذاری نیروهای اجتماعی بر زندگی سیاسی و بحث از مقولاتی مانند سلطه اجتماعی و نفوذ و تأثیر و نقش آنها در سیاست (بشیریه، ۱۳۸۸، ج ۱۲: ۹۵)؛ بر این اساس، پس از فروپاشی امپراتوری عثمانی و تأسیس ترکیه مدرن در سال ۱۹۲۴، شکاف‌ها و تعارض‌هایی که در جامعه ترکیه به وجود آمد، طبق نظر کوشه‌بالابان، از یک سو میان اسلام و سکولاریسم و از سوی دیگر، لیبرالیسم و ناسیونالیسم بود؛ گروه‌بندی‌ها و نیروهایی که براساس این شکاف‌ها پیدا شدند، چهار گفتمان عمده سیاست در ترکیه را شکل دادند که در شکل زیر نشان داده شده‌است.

1 . Küçük Kaynarca

2 . AK Parti (Adalet ve Kalkim Partisi)

شکل ۱: چهار گفتمان عمده سیاست ترکیه

(منبع: کؤشه‌بالابان، ۱۳۹۲: ۳۵)

بدین ترتیب، تاآنجا که به خاستگاه فکری و زمینه تاریخی جنبش گولن، مربوط است، بحث ما در این تحقیق، در چارچوب شکاف اسلام و سکولاریسم و شکاف میان لیبرالیسم و ملی‌گرایی طرح شده است؛ گذشته از آن، وقتی در خصوص ریشه‌های تاریخی و صبغه دینی جنبش سخن در میان است، در چارچوب رهیافت سیستمی به منشأ بیرونی این جنبش (عقاید پروتستانی) و منشأ درونی (عقاید تصوف) نیز اشاره شده است؛ این اشارات با توضیحی در خصوص رهیافت سازه‌انگاری و تعریف «دیگری» در این چارچوب نیز همراه شده است.

بحث در خصوص علل تداوم و گسترش این جنبش، از لحاظ نظری در حوزه جامعه‌شناسی سیاسی خرد و چگونگی سازمان‌یافتن نیروهای اجتماعی است؛ در واقع به تعبیر بشیریه، برپایه شکاف‌های اجتماعی، صف‌بندی نیروهای سیاسی و اجتماعی پدیدار می‌شود؛ نیروهای اجتماعی به این معنا اول اینکه مرکب از افرادی است که دارای وجوه همسانی از نظر علایق اقتصادی، ارزشی، فرهنگی، صنفی و جز آن باشند؛ دوم اینکه به شرکت در حیات سیاسی (اعم از قبضه قدرت، اداره جامعه، شرکت در نهادهای سیاسی، مشارکت در تصمیم‌گیری‌ها و سیاست‌گذاری‌ها) علاقه‌مندند و سوم اینکه به این منظور به خود سامان می‌دهند و برای انجام عمل سیاسی، آماده می‌شوند. ویژگی‌های نیروهای سازمان‌یافته عبارت‌اند از (بشیریه، ۱۳۸۸: الف. ۱۰۷ تا ۱۰۹):

۱- داشتن سازمانی رسمی که در آن نقش‌ها و وظایف، براساس معیارهای آمرانه تفکیک و تقسیم شده و اعضای گروه (کادر) و اعضای عادی از هم جدا شده‌است.

۲- داشتن منابع مالی که در اختیار تصمیم‌گیرندگان قرار داشته‌باشد. منابع مالی باید همواره به نحوی تجدیدشوند.

۳- داشتن حداقلی از پیروان یا حلقه اول پیروان که در شرایط لازم به سهولت بسیج‌شوند. این سه موضوع درباره جنبش گولن، قابل بحث و بررسی است؛ در این تحقیق نیز، این مسئله در چارچوب بررسی نهادهای آموزشی، نهادهای مالی و همچنین نهادهای تبلیغی و رسانه‌ای پی‌گرفته می‌شود. عوامل مؤثر بر توانایی نیروها و گروه‌های اجتماعی که به نظر بشیریه، شامل ساخت و سازمان درونی گروه، رابطه با احزاب و سازمان‌های سیاسی، وضعیت حقوقی و میزان نفوذپذیری حکومت است (بشیریه، ۱۳۸۸: الف. ۱۱۵ تا ۱۱۹)، در این تحقیق، در بستری تاریخی و به‌اختصار بررسی شده‌است؛ سرانجام با توجه به این نکته که ماهیت جنبش یادشده، نوعی جنبش مذهبی است، باید به نقش نیروهای مذهبی در سیاست و جامعه اشاره کرد. در جامعه مدرن، دخالت مذهب و روحانیت در سیاست، تحت تأثیر شرایط جامعه نو، شکلی تازه پیدا کرده‌است. به نظر بشیریه، به‌طورکلی احتمال دخالت روحانیان در سیاست به‌طورمستقیم به عواملی چند بستگی دارد که داعیه سیاسی مذاهب، سازمان‌یافتگی روحانیان و امکان تعبیر و تفسیرپذیری مذهب و تطبیق آن با شرایط متحول تاریخی از جمله آنهاست (بشیریه، ۱۳۸۸: الف. ص ۲۲۲). مذاهب بزرگ دنیا به یک میزان دارای داعیه سیاسی نبوده‌اند و به‌طورکلی، مذاهب یهودیت، مسیحیت و اسلام، سیاسی‌تر از مذاهبی مانند مذهب برهمنی و بودایی است؛ در این میان، اسلام در مقایسه با دیگر ادیان، تنها یک دین نیست بلکه نظامی دولتی نیز بوده‌است و نظریه سیاسی و حقوقی آن به اشکال مختلف اجرا شده‌است. منازعه برای قبضه قدرت سیاسی در میان مسلمانان، مهم‌ترین ویژگی تاریخ سیاسی اسلام به‌شمار می‌رود (بشیریه، ۱۳۸۸، ج ۱۲: ۲۲۸ تا ۲۳۴)؛ ویژگی و خصوصیتی که از یک سو با خلافت تا همین اواخر و در قالب امپراتوری عثمانی ادامه داشت و از سوی دیگر، مسئله حکومت امام معصوم در اندیشه تشیع را شامل می‌شود.

در این تحقیق، مبنای بحث بر فروپاشی خلافت عثمانی و واکنش‌هایی است که در میان نیروهای مذهبی برانگیخت؛ این واکنش‌ها به ظهور نوعی از اسلام منجر شد که به دلیل فضای سیاسی ترکیه مدرن، امکان سیاسی شدن نداشت یا تمایلی بدان نشان نمی‌داد؛ این نسخه از اسلام که به اسلام ترکی

هم شهرت دارد و جنبش هیزمت به‌عنوان یکی از داعیه‌داران این اسلام معرفی شده‌است، با اسلام سیاسی میانه‌ای ندارد و بر نوعی اسلامی اجتماعی تأکید می‌کند. روش دخالت در سیاست در این قرائت از اسلام، به‌طور عمومی، غیرمستقیم بوده و بر حمایت از احزاب اسلام‌گرا از طریق شرکت در انتخابات، متکی بوده‌است. این جنبش، متهم شده‌است که به‌دنبال ایجاد دولتی در داخل دولت و بدین ترتیب براندازی و استحاله دولت بوده‌است.

ب- پیشینه تحقیق

تاکنون تحقیق‌هایی بسیار در خصوص جنبش گولن انجام شده‌اند؛ با توجه به اینکه بخش قابل توجهی از اعضای این جنبش، از لحاظ علمی و دانشگاهی (آکادمیک)، موقعیتی برجسته دارند، بنابراین، خود آنها بخشی از مطالعات را انجام داده‌اند؛ بخشی از مطالعات هم به افرادی غیر از اعضای این جنبش تعلق دارد و برخی پژوهش‌ها به مؤسسات آموزشی این جنبش پرداخته‌اند. گزارش راهبردی مرکز مطالعات راهبردی تربیت اسلامی با عنوان «بررسی جریان تربیتی آموزشی فتح‌الله گولن (۱۳۹۴)»، نمونه‌ای از این دست است؛ برخی به این جنبش از منظر جنبشی اسلامی نگریسته‌اند و درباره ابعاد فکری و نگرشی این جنبش مطالعه کرده‌اند. مقاله بولنت آراس و عمر کاه (۲۰۰۰)، با عنوان «جنبش اسلام لیبرالی در ترکیه و اندیشه‌های فتح‌الله گولن»، مثالی از این مطالعات است؛ بکیم آکای هم این وجه عمل‌گرایانه و اصلاح‌طلبانه جنبش را مطالعه کرده‌است. نصیرات صالح (۱۳۸۷)، سهم اندیشه‌های عرفانی و به‌خصوص تصوف را در پیدایش و سازمان‌دهی این جنبش بررسی کرده‌است. اینانو و همکاران (۱۳۹۲) به بررسی جامعه‌شناختی جنبش فتح‌الله گولن بر مبنای نظریه بسیج منابع پرداخته‌اند و بیشتر، نحوه سازمان‌دهی این جنبش را از منظر نظری (تئوری) بسیج منابع زالد و مک‌کارتی (که بعدها چارلز تیلی، آن را توسعه داد)، مطالعه کرده‌اند؛ سرانجام باید به گزارش حیدر شادی (۱۳۸۶) با عنوان «گولن؛ راوی رویکردی تازه در اسلام متجدد» اشاره کرد که در واقع گزارشی از نشست (کنفرانس) همزیستی مسالمت‌آمیز در هلند است که در سال ۲۰۰۷ برگزار شد.

هریک از این مطالعات تحقیقی و توصیفی، به گوشه‌ای از جنبه‌ها و زوایای این جنبش، نوری تابانیده‌اند اما هیچ‌یک در بررسی زمینه‌های شکل‌گیری، آن‌طور که باید و شاید به شکاف‌ها و تعارض‌های جامعه ترکیه توجه نکرده‌اند؛ در این تحقیق‌ها چندان به بسترهای تاریخی جنبش گولن

توجه نشده است اما باید توجه داشت که درک زمینه‌های شکل‌گیری جنبش گولن و تداوم و گسترش آن، مستلزم شناخت تاریخ جامعه ترکیه است. جنبش گولن از وقایع سیاسی و اجتماعی ترکیه تأثیر پذیرفته و خود بر آنها اثرگذارده است؛ این مطابق با رهیافت و نظری است که بشیریه بر آن تأکید کرده مبنی بر اینکه «اندیشه‌های سیاسی، حول علایق عمده اجتماعی شکل می‌گیرند و خود بر آنها تأثیر می‌گذارند» (بشیریه، ۱۳۹۳، ج ۱: ۱۲).

از سوی دیگر، این مطالعات تنها به یکی از جنبه‌های این جنبش پرداخته‌اند. مطالعه هم‌زمان عوامل داخلی و خارجی شکل‌گیری و گسترش جنبش هیزمت و همچنین ریشه‌های فکری و تاریخی، موضوعی است که در این تحقیق سعی شده است از منظر نظریه سیستم‌های اجتماعی به این جنبش نگریسته شود؛ این نظریه که مولود تفکر سیستمی و رویکرد سیستمی به مسائل و موضوع‌هاست، در پی ناتوانی نظریه‌های تجزیه‌گرایانه و مکانیکی و با قراردادن مفاهیم ارگانیستی در برابر مفاهیم مکانیکی در اوایل سده بیستم به وجود آمد؛ نوعی نظریه محافظه‌کارانه که در عین حال از تأمل بر نوپیدایی، پیچیدگی و پویایی رویدادها و مسائل روی‌گردان نیست و بر «کلیت» به مثابه ارگانیسمی سازمان‌یافته و تکامل‌پذیر تأکید می‌کند و ناظر به نوعی کل‌نگری است و از عدم تقلیل سیستم به مؤلفه‌ها به اجزاء دفاع می‌کند اما در الگوی فکری (پارادیم) جدید، «تمایز» و «تفکیک» میان «سیستم» و «محیط» برقرار می‌شود، نه کل و اجزاء (بختیاریان و اکبری، ۱۳۹۳)؛ بنابراین نگرش، جامعه ترکیه و جنبش هیزمت به مثابه یک سیستم اجتماعی باز، تعاملی و پویا تلقی شده است که فهم شکل‌گیری و گسترش جنبش هیزمت در بستر ترکیه مدرن، اول اینکه به درک پیشینه فکری و نظری جنبش و بررسی تاریخ وقایع و تحولاتی، منوط است که در ترکیه رخ داده؛ دوم اینکه فهم منزلتی است که مدرنیته در میان نخبگان ترکیه در دوران متعدد داشته است و سوم، برداشت و رفتار سیاسی محیطی (غرب-اروپا و آمریکا - ازیک سو و شوروی - به تازگی روسیه - از سوی دیگر و همچنین جهان اسلام و تحولاتی نظیر انقلاب اسلامی ایران و نیز تحولات دیگر کشورهای اسلامی) در برابر ترکیه در مراحل متعدد بر نضج و گسترش جنبش هیزمت تأثیر گذاشته و نیز تأثیر پذیرفته‌اند.

ج- زندگی و زمانه گولن و آرا و اندیشه‌های او

جنبش هیزمت^۱، جنبشی است که به فتح‌الله گولن روحانی، واعظ و نویسنده ترکیه‌ای که مبلغ اسلام اجتماعی نیز هست، منتسب است؛ این جنبش، بزرگ‌ترین جنبش مردمی در ترکیه است که از تقدم اخلاق بر سیاست دفاع می‌کند و بر نقش آموزش در تربیت نسلی طلایی که متصف به صفات پیامبر (ص) باشد تأکید دارد (مرادیان، ۱۳۸۵: ۵۷۴ و ۵۹۲)؛ وی از اسلام اجتماعی در مقابل اسلام سیاسی سخن به میان می‌آورد و برخی معتقدند که گولن، مارتین لوتر ترک است و اسلام مدنظر او، قرائتی متصوفانه و درعین حال، لیبرال از اسلام است که به دلیل بهره‌مندی از عناصر بومی فرهنگ ترکی به «اسلام ترکی» نیز معروف شده است.

اما به راستی فتح‌الله گولن کیست؟؛ مخالفانش از او چهره‌ای دژم، سرسپرده، خائن و حتی تروریست ساخته‌اند که در پی نابودی نهادهای سکولار و دموکراسی است. رسانه‌های دولتی ترکیه او را زرسالاری توصیف می‌کنند که از غرب فرمان می‌گیرد (یئنی شافاک، ۲۱ جولای ۲۰۱۶)؛ درمقابل اما، موافقانش او را روحانی و واعظی عابد و متقی و درعین حال، مدرن و سکولار توصیف می‌کنند. شاگردانش از او به عنوان مرید و مرشدی یاد می‌کنند که قناعت و ساده‌زیستی پیشه کرده اما ثروت و رفاه و تلاش برای کسب آنها را توصیه می‌کند. محور فعالیت‌های گولن و جنبش منتسب به او، آموزشی است و به نظر می‌رسد نه زمینه فعالیت‌هایش و نه پیشینه فکری و نظری او و نه محتوا و ماهیت دیدگاه‌هایی که او ارائه می‌دهد، به هیچ‌روی با تروریسم سنخیتی ندارد؛ درعین حال، او دست‌کم، در این سالیان اخیر، به هیچ‌وجه، عابدانه و زاهدانه نزیسته است و تبعید خودخواسته‌اش به آمریکا، رفاه و مکنتی برایش فراهم آورده و اگر هدف اولیه‌اش از مهاجرت «امکانی» برای طرح دیدگاه‌هایش بوده، حالا به خصوص پس از کودتا، در پی «امانی» است از دولت ترکیه.

کنایه اردوغان در اشاره به مهاجرت و محل سکونت گولن (پنسیلوانیا) به احتمال، بیشتر پوپولیستی است زیرا خود او، دخترانش را به دلیل عدم امکان حضور محجبه‌شان در دانشگاه‌های ترکیه به آمریکا برای تحصیل فرستاد؛ غیراز آن، پدیده مهاجرت نخبگان (چه با اشتیاق و چه با اجبار) به عقیده مرتضی

۱. جنبش گولن (ترکی استانبولی: Gülen hareketi) یک حرکت اجتماعی - مذهبی است که فتح‌الله گولن، معترض مذهبی ترک ساکن آمریکا آن را هدایت می‌کند و گرچه به صورت رسمی نامی ندارد، اغلب از آن به عنوان «خدمت» یاد می‌شود و اعضای آن را جماعت می‌نامند (ویکی پدیای انگلیسی).

مردیها پدیده‌ای قدیم بوده، نه حادث و از آنجاکه به دفعات در تاریخ مهاجرت‌ها سبب شکوفایی ادبی، دینی یا اقتصادی شده‌اند، بنابراین نباید درباره آنها نكوهش یا داوری اخلاقی^۱ صورت‌بگیرد (مردیها، ۱۳۹۰)؛ نکته‌ای دیگر از زندگی گولن که مخالفانش، آن را سرزنش می‌کنند، عدم ازدواج اوست و مخالفانش آن را دلیلی بر گرایش‌های رهبانیتی گولن می‌دانند ولی گولن، دلیل عدم ازدواجش را شرایط مبارزه و اقتضای حرکتش بیان کرده‌است.

نگاهی کوتاه به حیات گولن، برای بررسی نظریات و فعالیت‌هایش ضروری است.^۲ محمد فتح‌الله گولن، واعظ، نویسنده و مدرس علوم اخلاقی و الهیات اهل ترکیه در سال ۱۹۴۱ (به روایتی دیگر در سال ۱۹۳۸) در روستای «کوروجوک» از توابع حسن‌قلعه (پاسینلر)، استان ارزروم ترکیه دیده به جهان گشوده‌است؛ پدرش، رامیز افندی، امام مسجد و مادرش، رفیعه خانم، خانه‌دار بود. محمد فتح‌الله گولن، فرزند دوم خانواده بود؛ پنج برادر داشت و دو خواهر؛ تحصیلات مکتب ابتدایی را در سال‌های ۱۹۴۶ تا ۱۹۵۰ و آموزش متوسطه را طی سال‌های ۱۹۵۲ تا ۱۹۵۸ در مدرسه کورشونلوی ارزروم و سایر مدارس آن زمان از جمله کمهان، اسدپاشا و مرادپاشا به پایان رسانید و در سال ۱۹۵۶ به واسطه ملا محمد کرکینجی با حرکت نور و طلاب آن آشنا شد؛ وی، آموزش دروس فقه را که در سال ۱۹۵۶ نزد ملا عثمان بکتاش آغاز کرده‌بود، در اواخر سال ۱۹۵۸ تکمیل کرد و در تاریخ ۲۸ می ۱۹۵۹ در امتحانی که از طرف رئیس امور دینی برگزار شده‌بود، اجازه‌نامه خطابت را دریافت کرد. گولن در سال ۱۹۶۹، انجمن‌هایی مانند «انجمن بیداری» و «آیدین‌لر» را تأسیس کرد؛ این انجمن‌ها با هدف برگزاری مجالس و صحبت‌های دینی در قهوه‌خانه ایجاد شده‌بود؛ بدین ترتیب، گولن، دامنه فعالیت خویش را توسعه‌بخشید و صحبت‌های دینی را از محوطه مساجد بیرون کرد و حتی به مجالس قهوه‌خانه‌ها نیز وارد کرد. روزنامه زمان از تاریخ ۸ اکتبر ۱۹۹۱ نشر مقالات و اشعار گولن را آغاز کرد؛ این روزنامه، مقالات وی را در بخشی جداگانه با عنوان «آکادمی» به صورت هفتگی نشر می‌داد.

۱. مردیها در مقاله‌اش از انبوه نخبگانی در طول تاریخ نام می‌برد که با میل و رضایت و یا اجبار و التزام مهاجرت نموده و تحول‌آفرین بوده‌اند. از نجم‌الدین رازی که در پی حمله مغولان مهاجرت نمود و حتی منتظر اهل و عیالش نیز نماند گرفته تا غزالی که به بغداد و شام و مکه رفت. از مولانا که از بلخ به قونیه مهاجرت نمود تا صائب تبریزی و کلیم کاشی که دیارشان را به قصد هند ترک کردند.

۲. در نوشتن خلاصه‌ای از زندگی گولن، از سایت شخصی او و نیز وبسایت ویکی‌پدیا (انگلیسی، ترکی و فارسی) استفاده شده‌است. تفاوت چندان‌ی در پرداخت به حیات گولن در این سایت‌ها دیده نمی‌شود.

گولن در ۲ آوریل ۱۹۹۲ برای اولین بار به آمریکا سفرکرد و مدت ۳۵ روز در این کشور اقامت‌گزید؛ از ۲۵ ایالت دیدارکرد و با ترکان مقیم در آمریکا و شاگردانی که در آنجا به فراگیری تعلیم، مشغول بودند، ملاقات کرد؛ او از سال ۱۹۹۹ در تبعیدی خودخواسته در پنسیلوانیای آمریکا زندگی می‌کند؛ محل زندگی‌اش، مزرعه‌ای در سیلرزبورگ به وسعت ۶۰ هکتار است که گفته‌می‌شود یک نهاد ترک مستقر در آمریکا، به قیمت ۲۵۰ هزار دلار خریداری کرده‌است.

این خلاصه حیات فردی است که محور فعالیت‌هایش آموزش، رسانه و پژوهش است؛ بنیان‌گذار یک جریان آموزشی است و بیش از هزار مؤسسه آموزشی و پژوهشی در سراسر دنیا (مدرسه و دانشگاه) به جنبش هیزمت تعلق دارند؛ منادی اسلام اجتماعی و گفتگوی بین‌ادیانی است و تاکنون با رهبران و مقام‌های ترکیه و نیز مقام‌ها و رهبران دینی سایر کشورها به‌طورمتعدد و مستمر دیدارهایی داشته‌است.

برخی از مهم‌ترین آثار گولن عبارت‌اند از: *از قرآن به ادراک (دو جلد)*، *عصر و نسل*، *مضرب شکسته*، *مجموعه دعاها، موازین یا چراغ‌های بر فراز راه*، *از فصلی به فصل دیگر و تپه‌های زمردین قلب*؛ کتاب جدید او را نیز که مجموعه‌ای از مقالات و سخنرانی‌های او درخصوص خشونت، جنگ و تروریسم است، شاگردانش جمع‌آوری کرده و با عنوان *مسلمانان و مسئولیتشان در مواجهه با خشونت* انتشار داده‌اند؛ محور فعالیت‌ها و پس‌زمینه فکری آنها به‌صورت طرح کلی (شماتیک) در زیر آورده شده‌است:

شکل ۲: محور فعالیت‌های گولن

(منبع: نگارنده)

به‌طورکلی می‌توان خط فکری و رفتار عملی گولن و جنبش هیزمت را در چهار مؤلفه زیر جمع‌بندی کرد:

- حفظ و ابقای اسلام در جهان جدید؛
 - تلفیق اسلام و ناسیونالیسم ترکی (اسلام ترکی یا اسلام آناتولیایی)؛
 - تقدم اخلاق و آموزش بر سیاست؛
 - پراگماتیسم اسلامی شده.
- پرسش، این است که «درخت تناور جنبش هیزمت در چه محیطی روییده و رشد و نمایافته‌است؟ خاستگاه تاریخی افکار گولن و جنبش منتسب به او چیست؟ رفتار عملی گولن و هوادارانش از چه علایق اجتماعی و سیاسی تأثیرپذیرفته یا بر آنها تأثیر گذاشته‌است؟»؛ در بخش‌های بعدی، ضمن تشریح مؤلفه‌های نظری و عملی جنبش گولن، در جستجوی پاسخ‌هایی برای پرسش‌های بالا نیز هستیم.

د- زمینه‌ها و بسترهای شکل‌گیری جنبش هیزمت در ترکیه

بسیاری بر این عقیده‌اند که شکست امپراتوری عثمانی از روس‌ها در جنگی شش‌ساله که به عقد معاهده کوچوک کاینارجه در سال ۱۷۷۴ انجامید، سرآغاز روند اضمحلال امپراتوری بود (عنایت، ۱۳۸۹: ۱۹)؛ در چنین شرایطی، بخش اعظم مباحث روشن‌فکران و نخبگان آن زمان عثمانی، حول محور بقا و در واکنش به توسعه‌طلبی روس‌ها شکل‌می‌گرفت. نقل قولی که کؤشه‌بالابان در کتابش از فؤادپاشا می‌آورد، گویای چنین وضعیتی است: «ما زمانی می‌توانیم از نابودی امپراتوری جان سالم به‌دربریم که به اندازه انگلستان، پول؛ به اندازه فرانسه، روشن‌فکر و دانا و به اندازه روسیه، سرباز داشته‌باشیم» (کؤشه‌بالابان، ۱۳۹۲: ۷۷)؛ بنابراین انگیزه اصلاح‌طلبی در امپراتوری عثمانی خود را در قالب نوسازی داخلی و در سه بخش اصلاح نظام آموزشی، اصلاح ارتش و ساختار نظامی و اصلاحات اداری نشان‌می‌دهد که گولن، آن را «توسعه‌طلبی تدافعی» نامیده‌است (کؤشه‌بالابان، ۱۳۹۲: ۶۸).

یوسف آکچورا، متفکر ملی‌گرای نامدار اواخر قرن هجدهم و اوایل قرن بیستم، مقاله‌ای با عنوان «سه راه سیاست»^۱ نوشت. مطابق دیدگاه آکچورا، امپراتوری عثمانی سه گزینه برای جلوگیری از فروپاشی دارد: عثمانی‌گرایی، اسلام‌گرایی و ملی‌گرایی؛ این سه راه‌حل از زمان آغاز اصلاحات در امپراتوری (یعنی پیش از نگارش مقاله آکچورا) آزموده‌شدند (Özçelik, 2015) و به عقیده کؤشه‌بالابان، هویت ملی کنونی ترکیه در چنین بافت تاریخی رشد و پرورش‌یافت.

مرحله اول اصلاحات با عنوان کلی «تنظیمات» و تحت فرمان‌های سلطنتی موسوم به «خط شریف گلخانه» و «خط همایون» در دوران سلطان عبدالحمید دوم و عبدالمجید (۱۷۹۸ تا ۱۸۷۶) با هدف ایجاد نوعی مفهوم جهانی از شهروندی برای تمام خلیق‌های امپراتوری بر مبنای عضویت مذهبی (ارتدکس‌های یونانی، ارمنی‌ها، یهودیان و مسلمانان) و نه قومی به‌اجراء آمد. نوسازی نظام آموزشی با احداث مدارس موسوم به طبییه^۱ نوسازی ساختار ارتش با تأسیس مدارس نظامی موسوم به حربیه^۲ و اصلاح نظام بوروکراتیک با راه‌اندازی مدارس ملکیه^۳ در یک معنا، نخستین تلاش‌های نخبگان حکومتی برای اصلاحات بوده‌است که در عنوان کلی «عثمانی‌گرایی» فهمیده‌شد.

بروز ناسیونالیسم قومی در بالکان و خواست گروه‌های قومی از جمله ارتدوکس‌های یونانی برای استقلال، منطق حاکم بر اصلاحات را به‌چالش کشید و ظهور ملی‌گرایی در قرن هجدهم و نوزدهم به همراه هجوم همه‌جانبه غرب (در هر دو شکل استعمار و تجدد) در سرزمین‌های اسلامی، متفکران و نخبگان امپراتوری را برآن داشت تا راهی دیگر برای بقا بیابند؛ اتحاد تحت لوای اسلام، راه دوم سیاست بود که مدافعانی پرشور مانند عاکف ارسوی، نامیق کمال، محمد عبده، سید جمال اسدآبادی و سعید نورسی، مبلغان آن بودند؛ امپراتوری عثمانی در آن مقطع، کشوری با اکثریت مسلمان اما ترکیب قومی مرتعش و لرزان بود؛ بنابراین، اندیشه اتحاد مسلمین در برابر موج ناسیونالیسم ممالک عربی و استعمار، چندان تاب‌نیاوارد. مداخله اروپایی‌ها در امور داخلی عثمانی در شکل حمایت از خیزش‌های غیرمسلمانان^۴ نیز برای انحطاط امپراتوری به ظهور و آزمون راه سوم سیاست یعنی، ملی‌گرایی ترکی به‌عنوان آخرین امید اتحاد منجر شد. نسل جوان روبه‌رشد غرب‌گرا و متفکران اثبات‌گرا که عثمانی - گرای و اسلام‌گرایی به نظرشان راه‌حلی اقناع‌کننده نبود، جنبش ترکان جوان و حزب اتحاد و ترقی را به‌وجود آوردند که طیفی عظیم از مخالفان عبدالحمید (غیر از جدایی‌طلبان قومی)، آن را شکل داده‌بودند و از کنگره ۱۹۰۲ دست بالا را در حزب گرفتند؛^۵ در چنین مقطعی، آکچورا و ضیاء گوک‌آلپ، دو

1 . Tibbiyye

2 . Harbiye

3 . Mülkiye

۴ . مسلمانان در قلمروهای از دست‌رفته امپراتوری با تبعید و قلع‌وقمع‌های اجباری، روبه‌رو شدند. در سال‌های ۱۸۵۶، ۱۸۶۲ و ۱۸۷۸، هزاران نفر از مسلمانان کریمه، قفقز و بالکان قتل‌عام شده، مجبور به ترک سرزمین اصلی و اسکان در آناتولی شدند (کوشه‌بالایان، ۱۳۹۲: ۹۴).

۵ . در ابتدا عثمانی‌گرایی به‌عنوان ایدئولوژی حزب تبلیغ می‌شد (کوشه‌بالایان، ۱۳۹۲: ۹۵).

تفسیر متفاوت از ملی‌گرایی را ارائه دادند. آکچورا مهاجر ترک‌تبار روسی همانند سایر همفکرانش در اندیشه ارتباط ترک‌های آناتولی با جهان ترک بود؛ در مقابل، گؤک‌آلپ از نوعی ملی‌گرایی آناتولیایی دفاع می‌کرد (کؤشه‌بالابان، ۱۳۹۲: ۹۹). آکچورا معتقد بود که ترک‌گرایی به‌نسبت اسلام‌گرایی در سیاست خارجی، بهتر عمل می‌کند و حساسیت اروپایی‌ها را کمتر برمی‌انگیزد (آکچورا، ۱۹۰۴: ۸-۹). گؤک‌آلپ، میان فرهنگ و تمدن، تمایز قائل می‌شد. «فرهنگ»، عنصر اصلی سازنده هویت ملی و «تمدن»، امری عمومی تلقی می‌شد که دیدگاهی عمل‌گرایانه‌تر بود که به ظهور کمالیسم انجامید.

سه راه سیاست آکچورا اگرچه از سقوط امپراتوری عثمانی جلوگیری نکرد، اساس هویت ملی ترکیه مدرن را شکل داد که متعاقب آن، قانون اساسی جمهوری ترکیه در سال ۱۹۲۱ تدوین شد و در ۲۹ اکتبر ۱۹۲۳ (۶ آبان ۱۳۰۲)، حکومت از سلطنت (پادشاهی) به جمهوری تغییر یافت؛ بدین ترتیب، تقابل اسلام و سکولاریسم از یک‌سو و لیبرالیسم و ناسیونالیسم از سوی دیگر، چهار گفتمان عمده سیاست در ترکیه را شکل دادند که به‌صورت طرحی کلی در زیر آورده شده است:

شکل ۳: روند گفتمان‌های سیاسی در ترکیه مدرن

(منبع: نگارنده)

اکنون می‌توان زمینه‌های شکل‌گیری جنبش هیزمت را در این بستر تاریخی تشریح کرد؛ بدین ترتیب، هم‌زمان با شکل‌گیری جمهوری ترکیه و فعالیت‌های آتاتورک و در دوران اقتدار^۱ ملی‌گرایان سکولار (یا کمالیست‌ها) و برقراری نظام تک‌حزبی، نوعی از سکولاریسم حاکم شد (از سال ۱۹۲۳ تا ۱۹۵۰) که با هدف استقرار نظام سیاسی لائیک و دولت - ملت‌سازی به شیوه غرب، برنامه‌ها و سیاست‌هایی در راستای زدودن اسلام از حوزه سیاسی و اجتماعی اجرا شد؛ در واکنش به این نوع سکولاریسم تهاجمی، جنبش نور منتسب به سعید نورسی در سال ۱۹۲۰ شکل گرفت. در طول چهل سال فعالیت و تلاش بی‌وقفه و خستگی‌ناپذیر سعید نورسی، چارچوبی فکری و نظری برای فعالیت‌های اسلام‌گرایانه پی‌ریزی شد که رساله نور، مبین اصول اساسی این طریقت است؛^۲ همچنین، مقاومت طریقت نور در برابر اسلام‌زدایی، جنبه‌هایی عملگرایانه را در جامعه ترکیه نهادینه کرد به طوری که با به‌قدرت‌رسیدن لیبرالیست‌های سکولار و حزب دموکرات عدنان مندرس در سال ۱۹۵۰ سکولاریسم در ترکیه بازتعریف شد. سکولاریسم تهاجمی که به مفهوم اسلام‌زدایی از سیاست و اجتماع بود، جایش را به سکولاریسم تدافعی داد که بر بی‌طرفی دولت در خصوص دین شهروندان و آزادی فعالیت دینی صحه می‌گذاشت. آزادی نسبی به‌وجود آمده در سایه حکومت دموکرات‌ها که با کودتای سال ۱۹۶۰، سرنگون شد، طیفی از نخبگان و روحانیان دینی به‌وجود آمد که از زمان وفات سعید نورسی در سال ۱۹۶۰ تلاش‌هایی در جهت تبدیل این جنبش به جنبشی تشکیلاتی صورت دادند؛ جنبش گولن یا جماعت خدمت که فتح‌الله گولن، چهره شاخص و نفر اول آن محسوب می‌شود، در راستای همین تلاش‌ها و در ادامه جنبش نور شکل گرفت؛ نقطه آغاز این جنبش را ناآرامی‌های سال ۱۹۷۰ و تدریس افراد منتسب به این جنبش در مدارس عمومی می‌دانند؛ تأسیس درس‌خانه و خوابگاه‌های دانشجویی در این سال‌ها با انگیزه مقابله با چپ‌گرایان از جمله فعالیت‌های این گروه بود که درست به همین دلیل، دولت‌های حاکم بر ترکیه نیز به‌طور نسبی از آن حمایت می‌کردند (نصیرات، ۱۳۸۷:).

گرچه حکومت دموکرات‌ها در سال ۱۹۶۰ با یک کودتا سرنگون شد، مقابله با اندیشه‌های کمونیستی و چپ‌گرایانه، رشد و دوام فعالیت‌های اسلام‌گرایانه را در پی داشت که با همراهی و

۱. در ادبیات سیاسی ترکیه از کلمه «اقتدار» به مفهوم حزبی که قدرت را به‌دست‌دارد، استفاده می‌شود. حزب حاکم در ترکیه «اقتدار پارتی سی» خوانده می‌شود.

۲. *روزنامه نسل نو* (Yeni Nesil) از روزنامه‌های منتسب به این جریان است.

حمایت گهگاه و نسبی حکومت‌ها نیز همراه بود (سال‌های ۱۹۶۰ تا ۱۹۸۰)؛ این روند با پیروزی انقلاب اسلامی ایران^۱ و فروپاشی شوروی، به مرحله‌ای جدید وارد شد. به قدرت رسیدن *اربکان* که منادی نوعی ملی‌گرایی اسلامی و نقش دین در ساخت سیاسی ترکیه با تأثیرپذیری از انقلاب اسلامی ایران (تاحدود زیادی) بود، جنبش‌های اسلام‌گرایانه را به ادامه فعالیت دلگرم کرد؛ هرچند شاید نتوان میان تعریف گولن از نقش اسلام در اجتماع (اسلام اجتماعی) و تعریف *اربکان* (ملی‌گرایی اسلامی؛ اسلام سیاسی)، نسبت و رابطه‌ای مطمئن پیدا کرد ولی به هر حال، توجه *اربکان* به شرق، بر گسترش جنبش گولن، تأثیری مثبت داشت. در دوران حکمرانی *تورگوت اوزال* (۱۹۸۹ تا ۱۹۹۳)، جنبش گسترش و حمایت‌های دولتی را دریافت می‌کرد. *اوزال*، رئیس‌جمهوری بود که گولن، دیدارهایی متعدد با او داشت؛ در تشییع جنازه‌اش شرکت کرد و طبق گفته خودش به اندازه فوت پدرش از مرگ *اوزال*، متأثر شده بود.

حمایت‌های دولتی از جنبش گولن در زمان به قدرت رسیدن لیبرال‌های اسلام‌گرا در سال ۲۰۰۲ (حزب عدالت و توسعه) و به خصوص در دوران رئیس‌جمهوری *عبدالله گل* به اوج خود می‌رسد و ابعاد فرامرزی پیدامی‌کند؛ شهرت و گسترش جنبش هیزمت، بیشتر مرهون فعالیت‌های بین‌المللی اعضای این جنبش در خارج از ترکیه و ایجاد مدارس و مؤسسات آموزشی، اقتصادی و اجتماعی است که با حمایت مالی تجار و بازرگانان ترک از یک سو و حمایت سیاسی دولت ترکیه (از طریق سفارتخانه‌هایش) از سوی دیگر همراه بود اما این همراهی و حمایت متقابل جنبش خدمت و دولت دیری نپایید؛ پس از اعتراض‌های می ۲۰۱۳ که اعتراض‌های «پارک گزی» معروف شد، دولت ترکیه کم‌کم انگشت اتهام را به سمت فعالان و هواداران جنبش گولن گرفت و گولن را به برآوردن دولتی در سایه متهم کرد. اوج اختلاف‌ها در کودتای ناکام ۱۵ جولای ۲۰۱۶، میان *اردوغان* و گولن رقم‌خورد که نتیجه آن سرکوب گسترده طرف‌داران جنبش در داخل و خارج ترکیه بود؛ از این مقطع اگرچه فعالیت‌های اسلام‌گرایانه و تمایل‌های اسلام‌خواهانه در جامعه ترکیه همچنان روند روبه‌رشد خودش را ادامه می‌دهد، همه این تمایل‌ها از جنبش گولن، متأثر نبوده‌است. *یئشیل‌آدا* و همکارانش در

۱. بررسی میزان و ابعاد تأثیر انقلاب اسلامی بر رفتار دولت ترکیه و اسلام‌گرایی در این کشور موضوع این پژوهش نیست. درعین حال غفلت از چنین موضوعی ممکن است تشریح و توضیح برخی از ویژگیها و وجوه جنبش گولن را به بی‌دقت و گمراهی بکشاند. فرض این مقاله بر این است که تأثیر انقلاب بر چنین جنبش‌انکارناپذیر است ولی هیچ ایده و ادعایی درباره میزان و عمق و جهت تأثیر آن ندارد.

کتابی با عنوان *اسلامیزاسیون در ترکیه تحت زمامداری دولت عدالت و توسعه* یافته‌های مقالات متعدد و داده‌های تحقیقی متنوعی را گردآوری کرده‌اند که نشان می‌دهد، جنبش نئوعثمانیسم (که به اعتقاد نویسندگان این مقالات از زمان *اوزال* آغاز شده بود) به همراه ارائه برنامه اقتصادی لیبرال (که کمال درویش، اقتصاددان بانک جهانی، آن را طراحی کرده بود) با ارائه دکترین عمق راهبردی (استراتژیک) *احمد دودو/وغلو* (وزیر امور خارجه اسبق و نخست‌وزیر پیشین ترکیه) مسیری را پیمود که ضمن اتحاد با غرب به نزدیکی بیشتر با جهان اسلام و ظاهر شدن ترکیه در قامت بازیگری منطقه‌ای انجامید (یشیل‌آدا و همکاران، ۱۳۹۴: ۲۲۴ و ۲۲۵) و همچنین، تغییر و تحول در اسلام‌گرایی ترکی، ارزش‌ها و باورهای جدید را تعریف (یا بازتعریف) کرد که براساس آن، رشد گرایش‌های محافظه‌کارانه و مذهبی باعث شده است، رأی‌دهندگان به عنوان یک بلوک به جریان راست سیاسی تمایل یابند^۱ (یشیل‌آدا و همکاران، ۱۳۹۴: ۴۵).

محققان، عوامل و دلایلی متعدد را برای رشد و گسترش جریان‌های اسلام‌گرا در چنین بستر تاریخی که تشریح کردیم، بر شمرده‌اند. فوزی و هاشمی در کتاب *جنبش‌های اسلام‌گرای معاصر؛ بررسی منطقه‌ای*، ضمن تقسیم جریان‌های اسلام‌گرا به چهار دسته «اسلام اجتماعی صوفیانه (جنبش نور و فتح‌الله گولن)، احزاب محافظه‌کار راست‌گرا (احزاب با محور *اریکان* و حزب عدالت و توسعه)، اسلام سلفی رادیکال (حزب‌الله کرد) و جریان علوی‌ها و شیعیان»، علل شکل‌گیری جنبش اسلامی را در ترکیه، در موارد زیر خلاصه کرده‌اند (فوزی و هاشمی، ۱۳۹۴: ۳۴۲ - ۳۶۲):

- گسترش اندیشه‌های دین‌ستیزانه در دوران ترکان جوان؛
- تحولات سیاسی بعد از آتاتورک و تصویب سیستم چندحزبی؛
- رشد آثار فرهنگی و ادبیات دینی در دهه‌های اخیر.

۵- عوامل مؤثر بر شکل‌گیری جنبش گولن

چهار گفتمان هویتی که بنابر دیدگاه *کوشه‌بالابان*، ساخت سیاسی، اقتصادی و اجتماعی را شکل داده‌اند، زمینه‌های شکل‌گیری و گسترش نوعی اسلام اجتماعی را به وجود آوردند که با سعید

۱. اما در عین حال، نتایج بررسی انتخابات ۲۰۰۷ از آن حکایت دارد که شهروندان، بیشتر بر مبنای محاسبه هزینه - فایده و معیارهای عقلانی و ملاحظات اقتصادی رأی داده‌اند تا باورهای مذهبی (یشیل‌آدا و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۴۰)

نورسی، تئوریزه می‌شود و با جنبش گولن به مرحله تشکل می‌رسد؛ «این رودخانه جاری جماعت هیزمت از کدام آبشخور فکری سرچشمه‌گرفته‌است؟ در گذر از دوران اقتدار ملی‌گرایان سکولار (کمالیست‌ها) تا رسیدن به اسلام‌گرایی به چه موانعی برخورد کرده‌است؟ از چه عواملی درون بافت ترکیه و نیز خارج از آن تأثیر پذیرفته‌است؟ این رودخانه چه تأثیری بر مسیر عبورش گذاشته‌است؟ رفتار غرب با این جنبش چگونه بوده‌است؟»؛ در جستجوی پاسخی برای این پرسش‌ها محققان در این زمینه، عوامل متعددی را بر شمرده‌اند که می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱- بستر تاریخی روند زوال امپراتوری و شکل‌گیری ترکیه مدرن

در بخش نخست نشان دادیم که چه چیزی ذهن نخبگان فکری را در مقطع پایانی امپراتوری به خود مشغول کرده بود. مقابله با توسعه‌طلبی روس‌ها و مواجهه با غرب (با تمام وجوهش از جمله استعمار و مظاهر تجدد) از یک سو و ناکارآمدی داخلی در اداره امپراتوری و رشد ناسیونالیسم قومی در بالکان و دنیای عرب از سوی دیگر، سه راه عثمانی‌گرایی، اسلام‌گرایی و ملی‌گرایی را پیش پای آنان گذاشت که به‌رغم ناکامی در بقای امپراتوری، سنگ بنای ترکیه جدید را پایه‌گذاری کرد. گفتیم که کمالیسم (۱۹۲۴ تا ۱۹۵۰) با نوعی اسلام‌زدایی از حیات سیاسی و اجتماعی ترکیه همراه بود. پس از دوران کمالیسم، در دوران حکومت عدنان مندرس (۱۹۵۰-۶۰ م.) تعریفی جدید از سکولاریزم موسوم به سکولاریزم تدافعی ارائه شد که به رشد و گسترش دین در فضای عمومی و اجتماعی امکان بیشتری می‌داد و اساساً دولت را به اتخاذ موضع بیطرفی در قبال دین و مذهب وا می‌داشت. پس از آن و در دهه هفتاد میلادی، برای مقاله با اندیشه‌های چپ‌گرایانه، امکان فعالیت بیشتری برای سنت‌گرایان و مذهبی‌ها از سوی دولت و خصوصاً دولت تورگوت اوزال ترکیه داده شد. دوران اقتدار/ربکان، هم‌زمان با وقوع انقلاب اسلامی، با نگاه به شرق و قدرت‌نمایی اسلام‌گرایان ناسیونالیست، مصادف بود. پس از انتخابات سال ۲۰۰۲ و قدرت‌گرفتن اسلام‌گرایان لیبرال، تصور غالب این بود که حزب عدالت و توسعه، بازوی سیاسی جنبش هیزمت است در حالی که بروز شکاف‌ها و نزاع اخیر میان اردوغان و گولن، این تصور را با تردیدهایی جدی روبه‌رو کرد (میشل، ۲۰۱۶)؛ اما در حال، حمایت این جنبش از حزب عدالت و توسعه، واقعیتی آشکار است.

۲- اندیشه تصوف و مسئله تعریف «دیگری»

نوامبر ۲۰۰۷، دانشگاه اراسموس شهر روتردام هلند، میزبان همایشی (کنفرانسی) بین‌المللی با عنوان «همزیستی مسالمت‌آمیز؛ نوآوری‌های فتح‌الله گولن در دنیای معاصر» بود؛ ابعاد مختلف فکری و نظری جنبش گولن و نیز شخصیت او در این همایش بررسی شد؛ نویسندگانی متعدد، رد پای تصوف را در اندیشه‌های بنیادی و در رفتار اعضای این گروه می‌بینند. از نظر توماس میشل، رئیس سابق گروه (دپارتمان) روابط اسلام و مسیحیت واتیکان، کوشش گولن در راستای آشتی سنت و مدرنیته و نیز بازآفرینی ارتباطی میان دولت و دین و تأکید بر دموکراسی، در اندیشه‌های تصوف ریشه دارد که در بستر تاریخی ترکیه (و البته بخشی عظیم از جهان اسلام) جاری بوده است.^۱ به نظر میشل، گولن پیرو واقعی مولانا جلال‌الدین رومی است. مدارا و تساهل دینی، پرهیز از خشونت و تأکید بر جنبه‌های اجتماعی و اخلاقی، از آموزه‌های محوری تصوف است که ناشی از نوع تعریف «دیگری»^۲ در این اندیشه و فرهنگ است؛ علاوه بر آن، میشل با تمثیلی از رقص سماع، معتقد است که گولن و جنبش منتسب به او، یک پایش در فرهنگ اسلامی ثابت است و با پای دیگر در فرهنگ‌های دیگر سیر می‌کند (شادی، ۱۳۸۶).

به دلیل بافت سیاسی حاکم بر ترکیه و نیز عوامل تاریخی که در بخش پیشین بدان‌ها پرداختیم، اسلامی که نورچی‌ها منادی آن بودند، نه بر اسلام سیاسی که بر نوعی اجتماعی تأکید می‌کرد و اخلاق را بر سیاست تقدم می‌داد؛ اسلامی که ایمان‌گرایی به جای شریعت‌گرایی و تساهل صوفیانه به جای خشونت را توصیه و تجویز می‌کرد و بر شکل قومی و فرهنگی اسلام پای می‌فشرد؛ این نوع اسلام‌گرایی به اسلام ترکی (آناتولیایی) معروف شد اما. در بررسی بعد عملی و اقدامات جنبش هیزمت مشخص می‌گردد که بافت تاریخی و ریشه‌های عثمانی‌گرایی (که در بخش تاریخی بدان

۱. بررسی اندیشه تصوف و نفوذ و گسترش آن در جهان اسلام در این مقال نمی‌گنجد. ممکن مباحث مطرح شده در این مقاله در خصوص تصوف، چندان دقیق و جامع نباشند اما تصوف به عنوان یک عامل بنیادی و شکل‌دهنده هویت اسلامی در زندگی اجتماعی و فرهنگی ترکیه و به‌طور خاص، جنبش گولن، نقشی شایان داشته و در این مقاله به این نقش اشاره شده است.

۲. سه نوع تعریف از دیگری وجود دارد: «دیگری» هابزی که در آن «دیگری» دشمن است؛ «دیگری» لاک‌ی که در آن «دیگری» رقیب است و «دیگری» کانتی که در آن «دیگری» دوست قلمداد می‌شود؛ در تصوف نیز همیشه تعریف از «دیگری»، معادل دوست است.

پرداختیم) و اندیشه تصوف، تنها عامل شکل‌گیری و رشد جنبش گولن نمی‌توانند باشند. آشتی سنت و مدنیت و گفتگوی میان ادیان که جنبش خدمت را با آنها می‌شناسند، نمی‌تواند فقط در تصوف و نگاه به «دیگری» در این آموزه‌ها ریشه‌داشته‌باشد. اندیشه‌های غربی و مواجهه ترکیه با غرب از زمان امپراتوری عثمانی، موجب نفوذ این اندیشه‌ها شده‌است که بحث نظری آن در چارچوب گفتمانی مدنظر کوشه‌بالابان ارائه‌شد. به‌نظر می‌رسد اخلاق پروتستانی و آموزه لیبرالیسم، تأثیری شگرف بر پراگماتیسم این جنبش داشته‌است.

و- تأثیرپذیری از غرب؛ پروتستانیزم

تأثیرپذیری از فرهنگ غربی و آموزه‌های سایر ادیان ابراهیمی، مسئله‌ای است که کلاوس گریل در تحقیقی با عنوان «فراسوی شرق و غرب؛ فتح‌الله گولن و تفکر مرزی» بدان پرداخته‌است. به عقیده گریل، ترکیه (و گولن به‌نوبه‌خود) در نوعی موقعیت مرزی قرار گرفته‌است؛ مرز سنت مدرنیته یا شرق و غرب؛ با این حال، این موقعیت مرزی، به‌طور صرف، جبری جغرافیایی نیست بلکه گولن در این شرایط، توانایی و جسارت انتخاب آگاهانه را نیز داشته‌است. موقعیت مرزی مورد اشاره گریل، نه یک ترکیب دلخواهی و مصلحتی بلکه مبتنی بر ماهیت مرزی وجود و زندگی است. به‌نظر می‌رسد، بخشی مهم از اندیشه‌ها و اقدام‌های گولن، ملهم از جنبش پروتستانی قرن شانزدهم باشد (شادی، ۱۳۸۶). ماکس وبر، در اثر درخشان خود با عنوان *اخلاق پروتستان و روح سرمایه‌داری*، مدعی شد که «ارزش‌های مذهبی معنوی می‌توانند مردم را به کار سخت و انباشت ثروت ترغیب و تشویق کنند». به عقیده ماکس وبر، یکی از علل مهم انباشت سرمایه در غرب و عدم شکل‌گیری این فرایند در شرق به‌وجود آمدن نوعی زهد این‌دنیایی در چارچوب تفسیری کالوینیستی از جهان است. در اخلاق پروتستانی و زهد این‌دنیایی، تأکید فراوان بر کار بی‌امان وجود دارد (کدیور، ۱۳۸۶).

بنابراین، تأکید بر کار و کوشش جمعی و کسب ثروت توسط گولن که هواداران این جنبش، به‌طرزی چشمگیر، آن را پیگیری می‌کنند، تاحد زیادی با تأثیرپذیری از پروتستانیزم صورت‌پذیرفته‌است (آکای، ۱۳۸۶)؛ اما، پرسش اینجاست که «اندیشه و عمل متساهلانه و مداراگرانه این جنبش آیا در سنت اسلامی ریشه‌هایی ندارد؟ آیا نمی‌توان تأکید گولن و پیروانش بر تلاش جمعی و کسب ثروت مشروع را برگرفته از آموزه خودتأدیی مطلوب اسلام دانست که مسلمانان را به کار سخت تشویق می‌کند و از قضا با نوسازی نیز موافق است؟»؛ پاسخ به این پرسش‌ها را در بخش بعد

پی‌می‌گیریم.

ز-گفتمان تساهل و مدارا در دین اسلام

تری ماتیز، تساهل و مدارای مدنظر و موجود در اندیشه و رفتار جنبش هیزمت را دارای شواهد و مستندهایی در سنت و فرهنگ اسلامی می‌داند. «قرآن کریم» که متن محوری و بنیادی جهان اسلام است، در آیاتی متعدد به گفتگوی میان ادیان اشاره و تأکید دارد. آیه ۶۴ سوره آل عمران،^۱ تأکید و توصیه‌ای روشن و آشکار است که به طرزی دلپذیر، دیگر ادیان را (اهل کتاب) به گفتگو، تفاهم یا همزیستی مسالمت‌آمیز دعوت می‌کند. ریچارد خوری، رویکرد پلورالیستی و مداراگرانه گولن را با سایر فرهنگ‌ها ملهم از اندیشه دینی افتتاح و بی‌نهایتی تعریف امر متعال در ادیان و فرهنگ‌های مختلف می‌داند (شادی، ۱۳۸۶). یئرمو ماریان، به نقش گولن در گسترش دین در دهه‌های آخر قرن بیستم اشاره کرده‌است. *اوزجان کلنئش* با طرح این مفروض که اختیار، مهم‌ترین ویژگی انسان‌هاست، معتقد است که محور اندیشه‌های گولن، آزادی در سعادت مادی و معنوی انسان است. بولنت آراس، ویژگی منحصر به فرد گولن را تلاش برای احیای ارزش‌های سنتی به‌عنوان بخشی از تلاش‌های نوسازی می‌داند. تینکه پئینک، ضمن تشریح ابعاد مختلف تفکرهای احیاگرانه گولن، یادآور شده که گولن‌یسم آلترناتیو کمالیسم است. حیدر شادی، ضمن مقایسه تطبیقی «گفتگوی بین دینی از دیدگاه سروش و گولن» متذکر می‌شود که سروش به تحول فهم دینی، معتقد است و بحث معرفت‌شناختی دارد؛ در مقابل، گولن به حفظ سنت‌ها و آشتی آنها با مصادیق مدرنیته تأکید دارد: متفکر مسلمان سنت-گرا که توجه توده را جلب کرده‌است (شادی، ۱۳۸۶). کدیور معتقد است که از دید گولن، کار وظیفه مقدس هر مسلمانی است. خدمت، مفهوم کانونی گفتمان گولن است. از منظر گولن، خدمت یعنی شخصی خودش را برای اسلام دیگران وقف کند؛ یعنی به گونه‌ای به آنان کمک کند که برای آخرتشان سودمند باشد. در گفتمان گولن، کارکردن، عملی مذهبی است؛ کار، همچنین گونه‌ای تهذیب نفس هم

۱. قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ وَلَا نُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا وَلَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُولُوا اشْهَدُوا بِأَنَّا مُسْلِمُونَ (۶۴) ترجمه: بگو: «ای اهل کتاب! بیایید به سوی سخنی که میان ما و شما یکسان است که جز خداوند یگانه را نپرستیم و چیزی را همتای او قرار ندهیم و بعضی از ما، بعضی دیگر را -غیر از خدای یگانه- به خدایی نپذیرد» هرگاه (از این دعوت)، سرباز نند، بگویند: «گواه باشید که ما مسلمانیم!».

هست. (کادیور، ۱۳۸۶).

عواملی که برای تأسیس و رشد جنبش گولن برشمردیم و تصویری که از این جنبش ارائه دادیم، آیا مورد توافق همگان است؟ به‌نظرمی‌رسد طرح گفتمان اسلام اجتماعی در برابر اسلام سیاسی منتقدانی جدی دارد به‌خصوص که پای غرب در میان است.

ح- گولن و غرب

تصویری دلپذیر که در نشست (کنفرانس) روتردام در سال ۲۰۰۷ از گولن ارائه‌شد، غیرازاینکه از طرف دولت کنونی ترکیه، قابل‌قبول نیست، مخالفان جدی دیگری نیز دارد که ما در اینجا، دو دیدگاه از دو زاویه متفاوت را می‌آوریم؛ نخست، زاویه دیدی که یک ایرانی می‌تواند به جامعه ترکیه و نقش غرب در تحولات آن داشته‌باشد.^۱ مطابق ادعای سند تهیه‌شده توسط مرکز مطالعات راهبردی تربیت اسلامی در سال ۱۳۹۴ با عنوان گزارش راهبردی با محتوای بررسی جریان تربیتی آموزشی فتح‌الله گولن، آمریکا در راستای توسعه‌طلبی و نفوذ در خاورمیانه از سه مدل اسلام حمایت و پشتیبانی می‌کند

- اسلام وهابی؛

- اسلام میانه‌رو (مدل فتح‌الله گولن و مدل لیبرال‌های اسلام‌گرا)؛

- اسلام تربیتی (عراق).

به اعتقاد تهیه‌کنندگان این سند، گراهام فولر، نویسنده کتاب *اسلام سیاسی*، مبدع اسلام میانه‌رو در ترکیه است بنابراین اسلام میانه‌روی ترکیه در همه اشکالش مورد حمایت مقام‌های واشنگتن بوده، در راستای اعمال فشار بر ایران و مقابله با انقلاب اسلامی ایران و طرح (ایده) اسلام سیاسی مبتنی بر ولایت فقیه است (کلانتری، ۱۳۹۴).

نگرش دوم در این راستا را از یعقوب اصلان، مدیر شبکه اولوسال ترکیه در تهران می‌آوریم که منتقد جدی سیاست‌های اردوغان است؛ او معتقد است، سیاست‌های اردوغان برای تقویت جایگاه آمریکا در منطقه طرح‌ریزی شده‌است و برای اثبات این ادعا، به ارتباط اردوغان (در مقطعی که شهردار استانبول بود) با مورتون آبراهیموویتز، سفیر وقت آمریکا در ترکیه اشاره می‌کند. اصلان، مدعی است که جریان گولن با حزب عدالت و توسعه به‌وجود نیامد، بلکه سابقه‌ای قدیمی‌تر دارد و در دهه ۱۹۸۰، سرویس‌های امنیتی آمریکا، آن را تأسیس و تأمین کردند بنابراین طبق این دیدگاه، ازدواج دو فرزند

۱. ناگفته پیداست که این نگرش، نماینده تمام جامعه ایرانی به مسائل ترکیه و جنبش هیزمت نیست.

آمریکا در داخل ترکیه، یعنی پیوند جریان اردوغان با جریان گولن، واقعیت موجود اسلام‌گرایی است که عامل خارجی دارد (گفتگوی سایت رجانیوز با یعقوب اصلان، ۱۳۹۶).

می‌توان این دو ادعای مطرح‌شده را پذیرفت به شرط اینکه به روند تاریخی اسلام‌گرایی در ترکیه بی‌اعتنا بود؛ می‌توان با این ادعای کلاتتری و اصلان، موافق بود به شرطی که اصلاحات در نظام آموزشی، اداری و نظامی در امپراتوری عثمانی، سعید نوری و اندیشه‌هایش را از تاریخ ترکیه حذف کرد و آن‌گاه مدعی شد که گولن، فارچ‌وار در سال ۱۹۸۰ از زمین ترکیه بناگاه رویید؛^۱ رویکرد تاریخی و سیستمی این تحقیق نمی‌تواند با این نوع یافته‌ها هم‌دل و موافق باشد؛ در بررسی چنین مسائلی جامعه‌شناختی، تأکید بر علت واحد ناکافی و چه بسا گمراه‌کننده است. با یادآوری روش این تحقیق، یادآور می‌شویم که اعمال نفوذ سیاسی و اقتصادی غرب (به‌طورخاص آمریکا) موضوعی قابل‌بحث و بررسی است که به‌عنوان عاملی در کنار دیگر عوامل یادشده نیاز است که بررسی‌شود و بایستی به شواهد و اسناد متقن، متکی باشد. آنچه در این تحقیق بدان پرداخته‌شده است، تصریح به دادوستد فرهنگی میان شرق و غرب است که سهم جنبش گولن از این دادوستد، وام‌گیری از ارزش‌های لیبرال از یک‌سو و آموزه‌های پروتستانی از سوی دیگر است؛ همگامی با مدرنیته، بعدی دیگر از ارتباط و مواجهه این جنبش با غرب است که در بخش بعدی با عنوان اقدام‌های جنبش گولن بدان پرداخته‌می‌شود. نقد دیدگاه کلاتتری و اصلان، هنوز حرف آخر و پایان داستان غرب و گولن نیست. استدلال افرادی مانند اصلان و کلاتتری (و حتی اردوغان) به آلت دست غرب‌بودن، در مواردی با اشاره اقدام‌های گولن و مؤسساتش در غرب مستند می‌شود.^۲ بررسی اقدام‌های جنبش، گامی مهم است که به‌طورشایان کمک‌می‌کند تا چشم‌اندازی از آینده این جنبش به‌دست‌آوریم.

۱. ادعای اصلان درخصوص برآمدن حزب عدالت و توسعه و اردوغان نیز به نظر نویسنده، قابل‌پذیرش نیست زیرا بررسی‌های آماری درخصوص تحول ارزش‌ها در جامعه ترکیه و تغییر در نحوه رأی‌دادن که در کتاب بیرویل بیشیل‌آدا آمده است، از روند دموکراتیک در انتخاب حاکمان سیاسی (دست‌کم در آن مقطع یعنی سال ۲۰۰۲ و ۲۰۰۷) حکایت دارد که به‌طورصرف نمی‌توان با عامل خارجی توضیح داد.

۲. همین‌جا باید اشاره‌شود که غرب در مقابل جنبش گولن اگر حتی حمایت و پشتیبانی نیز نداشته، دست‌کم آن‌را تحمل کرده و با آنها مهربان بوده است. غربی که به اعتبار حرف فرید زکریا در کتاب *آینده آزادی* با دموکراسی‌های اسلامی، سر ناسازگاری دارد و به توصیف *اورهان پاموک* در *رمان کار (برف)*، توانایی (یا به‌عبارت‌بهرتر، زهره و جسارت) تحمل دموکراسی دینی را ندارد.

ط - اقدام‌های جنبش گولن

فتح‌الله گولن و جنبش منتسب به او را با انبوه مؤسسات آموزشی در سراسر جهان می‌شناسند که گفته می‌شود، شبکه‌ای از تجار و بازرگانان ترک از آنها حمایت می‌کنند. همان‌طور که پیش‌تر نیز گفته شد، تلاش برای حفظ و بقای اسلام در دوران کمالیسم، جنبشی اصلاح‌گرا را شکل داد که با در نظر گرفتن شرایط داخلی ترکیه و بافت فرهنگی آن و نیز مواجهه سنت و مدرنیته، به آشتی اسلام با دموکراسی و سکولاریسم تأکید می‌کرد و اخلاق را بر سیاست مقدم می‌دانست. بگیم آگای، گولنیسم را نسخه‌ای عمل‌گرایانه برای جنبش اصلاح‌گرای اسلامی می‌داند (شادی، ۱۳۸۶)؛ در این نسخه عمل‌گرایانه، اسلام اجتماعی و آموزشی در برابر اسلام سیاسی قرار دارد. محور فعالیت‌های گولن، نهادهای آموزشی و رسانه‌ای است که تا حدودی در اصلاحات آموزشی دوران امپراتوری عثمانی ریشه دارد اما این نهادهای آموزشی و رسانه‌ای با نهادهای متعدد مالی حمایت می‌شوند. به‌طور کلی فعالیت‌ها و اقدام‌های گولن و جنبش هیزمت را در سه بخش «نهادهای آموزشی، رسانه‌های جمعی و مطبوعاتی و نهادهای مالی» می‌توان بررسی کرد.

ی - نهادهای آموزشی جنبش

روایت کدیور از چگونگی شکل‌گیری نهادهای آموزشی بدین صورت است که گولن پس از آشنایی با طرح‌های (ایده‌های) سعید نوری و مشاهده وضعیت جامعه ترکیه تلاش کرد تا آموزه‌های دینی و الهی را با علم مدرن آشتی دهد. گولن طی فعالیت‌هایش، متوجه شد که جوانان دانش دینی ندارند. او در اولین کارش، یک اردوگاه تابستانی نزدیک از میر برپا کرد که در آنجا به تدریس متون کلاسیک دینی و تعالیم نوری پرداخته می‌شد؛ آنجا به دانش‌آموزان می‌آموختند که «چگونه هویت اسلامی را در جامعه سکولار حفظ کنند؟»؛ گولن کم‌کم توانست از طریق همین فعالیت‌های آموزشی، افرادی را جذب کند که طرح‌های او را از نظر پولی و کاری حمایت می‌کردند.

به این ترتیب، او فعالیت‌های خود را توسعه داد و قادر شد خانه‌هایی برای تدریس علوم دینی، ایجاد و خوابگاه‌هایی نیز تأسیس کند. ناآرامی‌های اواخر دهه ۱۹۷۰ سبب شد که گولن و پیروانش به تدریس در مدارس عمومی روی بیاورند؛ انگیزه اصلی آنان، مقابله با چپ‌گرایانی بود که مسبب ناآرامی‌های اجتماعی بودند؛ در همین مقطع زمانی بود که گولن توجهش را از فرد به جامعه معطوف ساخت. او دیگر به دنبال ایجاد یک البت ترکی با جهت‌گیری مدرن و اسلامی برای هدایت کشور بود و به این

نتیجه رسید که مدارس با موضوع‌های غیردینی می‌توانند در خدمت نیازهای دینی باشند. او در پی ایجاد مدارس سکولار بود که معلمان آن با انگیزه مذهبی باشند و بر ارزش‌های ترکی - اسلامی تأکید کنند؛ در همین زمان، دولت نیز برای اولین بار اجازه داد که مدارس خصوصی تأسیس شوند (کلایور، ۱۳۸۶).

نخستین تلاش‌های گولن برای ایجاد تشکل‌هایی اسلام‌گرا با عناوینی نظیر «آیدین‌لر» و «انجمن بیداری» به تأسیس مدارس شبانه‌روزی خصوصی و دانشگاه‌هایی در سراسر جهان انجامید که به نظر پیروانش هدف از تأسیس آنها، دغدغه و توجه گولن به جامعه و تلاش برای پرورش نسل نخبه هدایتگر جامعه بود که انگیزه‌های مذهبی داشته باشند. چنان‌که دوغان‌رگیل در کتاب *فتح‌الله گولن و جنبش گولن*، مدعی می‌شود که پیروان گولن، نخستین مدرسه شبانه‌روزی خود را در سال ۱۹۷۶ راه‌انداختند.

تأکید بر جنبه‌های جهان‌شمول اخلاق اسلامی و توجه به فراسوی ترکیه، دامنه فعالیت‌های آموزشی این جنبش را به کل جهان و نخست به آسیای میانه معطوف ساخت؛ در این راستا، تأسیس مدارس و مؤسسات آموزشی در جمهوری‌های تازه‌تأسیس آسیای میانه از سال ۱۹۹۱ آغاز شد. در سال ۱۹۹۱، گروهی از بازرگانان گولن‌یست، نخستین مدرسه بین‌المللی خود را در آذربایجان به‌راه‌انداختند. *لئوینسکایا* ضمن اشاره به نفوذ تفکرهای گولن در آسیای میانه، اشتراک‌های زبانی، تاریخی و فرهنگی را در این امر دخیل دانسته است؛ در عین حال باید توجه داشت که حمایت دولتی در این گسترش مدارس، نقشی مؤثر داشت (شادی، ۱۳۸۶). اما دامنه فعالیت‌های گولن و جنبش هیزمت به آسیای میانه و کشورهای ترک‌زبان، محدود نمی‌شود. مدارس خصوصی و نهادهای آموزشی در روسیه، آفریقا (مصر، نیجریه، سودان و ...)، کشورهای خلیج فارس به‌جز عربستان و ایران، مدارس موسوم به «پاک‌ترک» در پاکستان، مدارس شرق آسیا به‌طور عمده در ژاپن، انجمن‌ها و مدارس آموزشی در اروپا (آلمان و انگلستان و ...) و در نهایت مدارس که در آمریکا تأسیس شد، بعد جهان-شمول جنبش گولن را به‌خوبی نشان می‌دهد.

در اوایل دهه نود و هم‌زمان با فروپاشی شوروی در روسیه، شرکت‌های وابسته به گولن، نفوذ در طرح‌های (پروژه‌های) اقتصادی و افتتاح مدارس آموزشی (اسلامی) را در جمهوری‌های شوروی سابق پس از فروپاشی این کشور آغاز کردند؛ در همین خصوص، مدارس زیادی در جمهوری‌های روسیه از جمله داغستان و تاتارستان و شهرهای بزرگی مانند مسکو و سن‌پترزبورگ تأسیس شد و

حتی مدارسی نیز در شبه‌جزیره کریمه تأسیس شد (آراس و کاها، ۲۰۰۰). بنا بر نوشته کدیور، تا سال ۱۹۹۰، جنبش فتح‌الله گولن، چنان گسترده شده بود که ۱۵۰ مدرسه خصوصی، ۱۵۰ مرکز آموزشی جانبی و تعداد بیشتری خوابگاه در نقاط مختلف ترکیه ایجاد کرده بود؛ پس از آن نیز، توسعه جنبش تداوم یافت و جنبش، حتی جنبه‌ای بین‌المللی به خود گرفت. جنبش در ۱۹۹۷ بیش از ۲۵۰ مؤسسه آموزشی و ۲۶۵۰۰ دانش‌آموز در دنیا داشت؛ البته باید توجه داشت که این مراکز، تعلیمات دینی نمی‌دهند، بلکه به‌طور عمده، اخلاق تدریس می‌کنند؛ در ادامه و در بخش آینده، ابعاد بیشتری از فعالیت‌های آموزشی گولن و جنبش منتسب به او را بررسی خواهیم کرد.

ک- رسانه‌های جمعی و مطبوعاتی

فعالیت‌های این جنبش هم از آغاز به نهادها و مؤسسات آموزشی، محدود نبود. به‌زودی این جنبش و نخبگانش متوجه شدند که برای برقراری ارتباط با توده مردم نیاز است که از قدرت نرم رسانه‌ای استفاده شود. ایجاد تشکل‌ها و انجمن‌های متعدد از جمله آیدینلیک، انجمن بیداری با ایجاد بنیاد معلمان ترک، به مرحله‌ای جدید وارد شد. نشریاتی متعدد ایجاد شدند که مهم‌ترین و بارزترین آنها *روزنامه زمان* است؛ شماره نخست این روزنامه در سوم نوامبر سال ۱۹۸۶ منتشر شد و انتشار آن تا سه روز بعد از کودتای نافرجام سال ۲۰۱۶ ادامه داشت. *گولن* در ۱۹۷۹، *مجله سیزییتی*^۱ (تراوش) را منتشر کرد؛ این مجله به دنبال سنتز دانش و اسلام بود؛ در همین مقطع زمانی بود که *گولن* توجهش را از فرد به جامعه معطوف ساخت. (کدیور، ۱۳۸۶)؛ غیر از این روزنامه مشهور و *مجله سیزییتی*، نشریاتی مانند *نشریه علمی یئنی امید*^۲ (*امید نو*) و *نشریه علمی فوتتاین*^۳ نیز از سوی طرفداران و منتسبان این جنبش منتشر می‌شوند. *نشریه فوتتاین* در واقع نسخه انگلیسی *نشریه سیزییتی* بود.

شبکه‌های تلویزیونی سامان یولو^۴ (کهکشان راه شیری) و مهتاب تی وی^۵ نیز، بخش رسانه‌ای این جنبش هستند که فعالیت آنها در ترکیه، متوقف شده است. علاوه بر شبکه‌های ماهواره‌ای، وبسایت‌های اینترنتی نیز، بخشی دیگر از رسانه‌های این جنبش هستند. غیر از وبسایت شخصی

1 . Sızıntı (سیزییتی در زبان ترکی به نفوذ آرام آب بر روی زمین اشاره دارد).

2 . Yeni Umit

3 . The Fountain.

4 . Saman yolu

5 . Mehtap TV

فتح‌الله گولن^۱، وب‌سایت رسمی جنبش هیزمت^۲ و وب‌سایتی که اطلاعاتی درباره مدارس و مؤسسات گولن ارائه می‌دهد^۳ از جمله مهم‌ترین رسانه‌های این جنبش فراگیر در سطح جهان هستند اما پرسش اینجاست «این حجم عظیم سازماندهی آموزشی و رسانه‌ای در سطح وسیع فرامرزی چه پشتوانه‌های مالی را پشت سر خود دارد؟ آیا این امپراتوری آموزشی، به‌طور صرف، حاصل خودیاری جمعی از بازرگانان طرف‌دار گولن است؟ یا حاصل سازماندهی مناسب مالی مؤسسات آموزشی است که با ارائه خدمات آموزشی با کیفیت بالا والدین را در سراسر جهان مجاب کرده که حاضر باشند، شهریه‌های این مدارس را برای ثبت‌نام و تحصیل فرزندانشان پرداخت کنند؟»؛ حمایت بخش دولتی ترکیه یا کشور دیگر نیز، یکی از پاسخ‌های احتمالی است و در نهایت آیا کمک مؤسسات خیریه آن‌گونه که گفته می‌شود، مدارس گولن در بریتانیا به‌واسطه آنها اداره می‌شوند، پاسخی مناسب برای این پرسش است؟

ل- نهادهای مالی جنبش

تأکید بر کسب ثروت و کار و کوشش جمعی چه متأثر از آموزه‌های اسلامی باشد، چه متأثر از اخلاق پروتستانی باعث شده است که شبکه‌ای از تجار، کارآفرینان و بازرگانان به‌وجود بیایند که حامی مؤسسات آموزشی گولن باشند. طبق گفته هلن رُزبورگ، این پیروان، به‌طور میانگین حدود ۱۰ درصد از درآمد سالانه خود را به جنبش تقدیم می‌کنند. مؤسسه ابرار معاصر تهران، در تحقیقی که به بررسی استراتژیک ترکیه پرداخته، مدعی شده است که تأسیس شرکت‌های مشترک با چند سرمایه‌دار سعودی، زمینه‌ساز گسترش فعالیت‌های گولن در جهان شده است (ابرار معاصر تهران، ۱۳۸۶)؛ به‌رحال، گولن با توجه به شرایط داخلی ترکیه و نیز روند توسعه، متقاعد شده بود که راه پیشرفت و توسعه در شرق و در جهان اسلام از نظام آموزشی می‌گذرد که به پشتوانه اقتصاد لیبرال تقویت و توسعه داده می‌شود؛ وی پیش‌تر گفته بود که یک تاجر و بوروکرات، بهتر می‌تواند جامعه را هدایت کند تا یک واعظ و خطیب مذهبی (آراس و کاها، ۲۰۰۰).

از مهم‌ترین منابع مالی این جنبش می‌توان به بانک آسیا فاینانس اشاره کرد که در سال ۲۰۰۷ به بانک آسیا تغییر نام داد؛ این بانک که به اعتقاد گردانندگانش، مبتنی بر بانک‌داری بدون رباست، با

1 . <https://www.fgulen.com>

2 . <http://hizmetnews.com>.

3 . www.gulenschools.org

مشارکت ۱۶ سرمایه‌دار و با سرمایه اولیه ۱۲۵ میلیون دلار تأسیس شده‌است؛ علاوه‌بر این بانک، هولدینگ کاینک^۱ (منبع و سرچشمه) که مجموعه‌ای از ۲۳ شرکت در حوزه‌های مختلف از فناوری اطلاعات تا خرده‌فروشی است، از بزرگ‌ترین گروه شرکت‌هایی است که بازوی مالی جنبش جهانی هیزمت است.

جوشوا هندریک، نویسنده کتاب گولن، سیاست‌های پیچیده یک اسلام اقتصادی در ترکیه و جهان گفت که دلیل موفقیت این مدارس به معلمانی برمی‌گردد که به‌صورت داوطلبانه، حاضر می‌شوند در اماکن دور (مانند کشورهای آفریقایی) کارکنند و در عوض، حقوقی اندک می‌گیرند؛ حتی آنها بخشی از درآمدهای خود را در جهت جنبش «هیزمت» که اداره‌کننده این مدارس است، هزینه می‌کنند. ابهام‌هایی در تأمین مالی مؤسسات آموزشی وابسته به جنبش گولن وجود دارد؛ برای نمونه در بریتانیا، بر سر اینکه این مدارس به‌واسطه مؤسسات خیریه فعالیت می‌کنند یا از قسط شهریه دانش‌آموزان روی پا هستند، بحث وجود دارد. معروف‌ترین مدرسه متعلق به گولن در لندن، مدرسه «نورث لندن گرامر» نام دارد و در شمال پایتخت، واقع است؛ مشاهده برخی اسناد مربوط به این مدرسه، تناقض‌هایی را آشکار می‌کند؛ برای مثال در جایی آمده‌است «بیشتر دارایی این مدرسه از طریق چند قسط دانش‌آموزی» تهیه می‌شود؛ درحالی‌که حساب‌های مالی بین ۲۰۱۴ تا ۲۰۱۵ نشان می‌دهند که حجمی بزرگ از دارایی این مدرسه که به بیش از چهار میلیون پوند می‌رسد، منبعش «اعانات و کمک‌های خیریه» از سوی اشخاص ثروتمند، ولی مجهول بوده‌است. سعید الحاج، پژوهشگر امور ترکیه می‌گوید: «در سال‌های طولانی، این مدارس از حمایت دولت ترکیه از جمله زمین و اراضی سفارت در خارج، بهره‌مند بوده‌اند؛ زیرا به این نهادها به‌عنوان قدرت نرم دولت ترکیه نگریسته می‌شد (گزارش روزنامه شرق، ۱۳۹۵).

بررسی نحوه تأمین مالی نهادهای آموزشی جنبش می‌تواند موضوع نوشته‌ای دیگر باشد. اگر حمایت دولت ترکیه در مقطعی یا حتی دولت‌های غربی را در نظر بگیریم، باز هم سهمی عمده از کمک و ساماندهی مالی به شبکه‌ای از تجار و بازرگانان خصوصی برمی‌گردد. فکری و همکاران در سال ۱۳۹۲، جنبش گولن را با رویکرد جامعه‌شناختی و با بهره‌گیری از نظریه بسیج منابع بررسی کرده‌اند؛ طبق این نظریه که زال و مک‌کارتی، واضعان آن بوده‌اند، منابع اصلی برای فراگیری و گسترش جنبش‌های اجتماعی «مشروعیت، پول، کار حامیان و امکانات» است؛ بعدها چارلز تیلی، این

1 . Kaynak

نظریه را بدین صورت توسعه داد که چهار وجه در بسیج منابع به چشم می‌خورند: «شبکه حلقه‌های محلی، عضوگیری گروهی، بخشش مالی و تعهد سازمانی» و از این میان، بخشش مالی و نظام مالی از بقیه مهم‌تر است. بررسی اقدام‌های جنبش هیئت نشان می‌دهد که این جنبش در هر چهار وجه، موفق عمل کرده است و عامل گسترش آن، نظام مالی کارآمدی است که سه عامل دیگر را متمرکز کرده است (فکری و همکاران، ۱۳۹۲). پرسش اینجاست که «آیا این بسیج منابع و این امپراتوری مالی و آموزشی تا چه میزان در برابر بحران به وجود آمده برای این جنبش در پی اعتراض‌های سال ۲۰۱۳ ترکیه و کودتای نافرجام جولای ۲۰۱۶ در این کشور، مقاومت و پایداری نشان خواهد داد؟ آینده این جنبش چه می‌شود؟».

م- آینده جنبش

ریشه‌های شکل‌گیری جریان اسلام‌گرای منتسب به گولن، واعظ و روحانی متنفذ و متمول ترکیه-ای و گسترش طرح‌های (ایده‌های) اسلام اجتماعی در بستری تاریخی، بررسی و عوامل و دلایل تأثیرگذار بر این شکل‌گیری و رشد و توسعه و فراگیر شدن آن در مقیاس جهانی ارائه شد. اشاره ما به شکاف پرنشدنی میان قرائت حزب عدالت و توسعه از اسلام و اداره کشور با قرائت گولن (اعضا و هواداران جنبش هیئت؛ گولن‌بست‌ها) از اسلام و تحولات اخیر در ترکیه که مختصری از آنها در ادامه می‌آید، این پرسش را ناگزیر به ذهن متبادرمی‌کند که «سرانجام این جنبش به کجا می‌انجامد؟ آیا باید نابودی و محو آن را به انتظار بنشینیم؟ یا از رویش مجدد این جنبش در پس اعتراض‌ها و نارضایتی‌های گاه‌وبیگاه مردم ترکیه (دست‌کم هواداران جنبش)، افق‌هایی جدید پیدا می‌شود که ادامه راه سعید نورسی و فتح‌الله گولن را نویدمی‌دهد؟»؛ مسئله مهم، این است که «فعالیت تشکیلاتی و منسجم چه آینده‌ای پیدامی‌کند؟ سرکوب گسترده تجار، معلمان، نظامیان و روزنامه‌نگاران وابسته به این جنبش در ترکیه و مصادره نهادهای آموزشی و مالی منتسب به گولن در سراسر جهان چه سرنوشتی را برای این جنبش جهانی رقم خواهد زد؟».

اگر برای پاسخ به این پرسش‌ها به *اصلان دوغان* استناد کنیم، به عقیده او، «الگو این است که *اردوغان* تلاش می‌کند تا تمامی فعالیت‌های سازمان‌یافته جنبش را متوقف کند؛ به گفته او اگر این شرایط ادامه یابد، جنبش «به سطح افراد تقلیل خواهد یافت» (المانی‌تور، ۲۰۱۵)؛ این نگرانی‌ها و پرسش‌ها، به خصوص پیش از کودتای جولای ۲۰۱۶، ذهن اعضای این جنبش را نیز به خود

مشغول کرده‌است. گردهمایی فعالان و نخبگان «انیستیتو جزایر صلح» وابسته به جنبش خدمت در هتل «کنراد» منتهن در اواخر سال ۲۰۱۵، در واقع جستجوی راه‌هایی جدید برای سرمایه‌گذاری مالی و دست‌کم حفظ نهادهای آموزشی بوده‌است؛ یکی از اقدام‌های آنها این بود که جنبش خدمت، اقدام‌های دولت اردوغان را در بستن مدارس و نهادهای این جنبش با تحقیق‌های سطح بالا ضد فساد پاسخ‌داد که طی آن، بازرگانان نزدیک به نخست‌وزیر، دیوان‌سالاران ارشد و فرزندان سه وزیر بازداشت‌شدند (المانیتور، ۲۰۱۵).

دولت ترکیه چندین اقدام را درخصوص مبارزه با این جنبش به‌کار بسته‌است؛^۱

۱- مبارزه با شخص فتح‌الله گولن

این مبارزه از تلاش برای استرداد او تا محاکمه‌اش در دادگاه‌های آمریکایی را شامل می‌شود. دادگاهی در آمریکا او را به نقض حقوق بشر متهم کرده‌است؛ علاوه‌براین، در ماه نوامبر ۲۰۱۲، ۱۲۲ نفر از جمله شخص گولن محاکمه شدند. گولن به اتهام مداخله در تحقیق‌ها و اداره یک سازمان مسلح تروریستی، در میان آنها بود. او [به‌طور غیابی] به حبس ابد بدون امکان درخواست عفو محکوم شد که شدیدترین مجازات در ترکیه است. تلاش دولت ترکیه برای استرداد و محاکمه گولن همچنان ادامه دارد.

۲- مصادره نهادهای مالی و آموزشی

مصادره و حتی بستن نهادهای آموزشی و مالی منتسب به گولن و جنبش او در ترکیه با قدرت تمام اجرامی شود. روزنامه‌ها و رسانه‌های منتسب به وی، مسدود شده‌اند. عملیات امنیتی ترکیه در پی کودتای نافرجام ضد هزار مدرسه و مؤسسه آموزشی، ۱۵ دانشگاه و ۱۰۹ خوابگاه، در کنار هزار و ۱۲۵ انجمن خیریه از جمله انجمن «هل من مغیث» (آیا فریادرسی هست؟) آغاز شد؛ علاوه‌براین، دولت آنکارا به‌ویژه پس از کودتای نافرجام ۲۵ تیرماه گذشته، مبارزه‌ای گسترده را برای ریشه‌کن کردن

.....
۱. پیش‌تر گفتیم که، حمله به مدارس و مؤسسات آموزشی گولن یا مؤسسات نزدیک به او، زاینده کودتای نافرجام در نیمه ماه جولای نبود؛ بلکه با آغاز افشاگری ضد فساد و رشوه‌خواری مقام‌های دولتی در دسامبر سال ۲۰۱۳ آغاز شد. رجب طیب اردوغان، همان زمان و پیش از اینکه در آگوست سال ۲۰۱۴ به‌عنوان رئیس‌جمهور انتخاب شود، این تشکیلات را یک «دولت موازی» خطاب کرد و گفت که هدف این تشکیلات، سرنگونی دولت اوست.

فعالیت شبکه‌ای این گروه در ۱۶۲ کشور جهان آغاز کرده‌است؛ مبارزه‌ای که در برخی از کشورها با مخالفت و در برخی با استقبال دولت‌های متبوع مواجه شده‌است؛ برای نمونه، اردن یک مدرسه وابسته به این جنبش را تعطیل کرد و آذربایجان، سودان و لیبی، همه مدارس وابسته به گولن را بستند؛ سومالی و پاکستان نیز وعده بررسی وضعیت ۲۴ مدرسه را دادند؛ این ۲۴ مدرسه، ۲۱ سال پیش از سوی بازرگانان تأسیس شده بودند؛ قزاقستان در برابر خواسته دولت ترکیه مقاومت کرده‌است آلمان نیز با نظارت بر مدارس گولن موافقت نکرد و نیجریه و مصر نیز با بستن این مدارس که بیش از ۲۰ سال است در این کشورها فعال‌اند، مخالفت کردند؛ آمریکا نیز که حدود ۲۰۰ مدرسه و مرکز آموزشی و فرهنگی گولن در آنجا فعالیت می‌کنند با بستن این مدارس مخالفت کرده‌است زیرا به گفته آنها از اساس، این مدارس و مؤسسات، زیر نظر قانون آمریکا فعالیت می‌کنند که به اوقاف ادیان مختلف اجازه تأسیس مدارس را می‌دهد؛ قرقیزستان نیز که نقطه تمرکزی مهم برای جنبش گولن در آسیای میانه به‌شمار می‌رود، با درخواست وزارت خارجه ترکیه مبنی بر بستن مدارس گولن مخالفت کرد.

باید این توضیح را اضافه کرد که کشورهایمانند عربستان و ایران از گشودن مدارس و مؤسسات گولن در کشورشان جلوگیری کردند. تلاش گولن برای احداث مدارس در یمن به گشایش چهار مدرسه انجامید اما با آغاز جنگ، فعالیت آنها متوقف شد. چاووش‌وغللو، وزیر خارجه ترکیه، با بیان این نکته که پانزده نهاد وابسته به گولن یا همان دولت موازی در زمینه‌های آموزشی، فرهنگی و تجاری در ژاپن فعالیت می‌کنند، از توكيو خواست فعالیت این نهادها را متوقف کند، زیرا خطری برای امنیت و ثبات این کشور است. در فاصله پاک‌سازی‌های اخیر ترکیه، یک سلسله مدرسه به نام «پاک ترک» متعلق به ترکیه که در پاکستان فعالیت داشتند، اعلام کردند خود را از عملیات برنامه‌ریزی و کودتای نافرجام ترکیه مبرا می‌دانند؛ این اظهارها پس از آن صورت گرفت که دولت ترکیه، از همتای پاکستانی خود خواست، سیزده (۱۳) مدرسه را تعطیل کند. در اقلیم کردستان عراق و در بجنوبه جنگ داخلی میان حزب دموکرات کردستان و اتحاد میهنی کردستان، مؤسسه آموزش و پرورش «فزالر» وابسته به فتح‌الله گولن، فعالیت خود را از طریق افتتاح نخستین دبیرستان در شهر اربیل با عنوان دانشکده عشق یا «نور» به ترکی آغاز کرد و به تدریج، فعالیت‌های این مؤسسه گسترش یافت و دبیرستان‌ها، مدارس ویژه دختران و پسران، مدارس ابتدایی و مهدهای کودک دیگری نیز

تأسیس شدند؛^۱ مسئولان کردستان عراق نیز در برابر خواسته‌های دولت ترکیه تا به حال مقاومت کرده‌اند. رویکرد مصر و سودان، در قبال مدارس گولن، متفاوت بوده است در حالی که مصر حاضر نشده است، مدارس وابسته به جنبش با نام مدارس ترکیه‌ای «صلاح‌الدین» را ببندد و وجود هرگونه ارتباط این مدارس با اخوان المسلمین از سوی گردانندگان این مدارس نفی شده است، دولت سودان در پی کودتای نافرجام در ترکیه، مدرسه بین‌المللی «عبدالله ابن ابی‌السرحد» در خارطوم و یک مدرسه دیگر را که هر دو به جنبش گولن، مرتبط بودند، تعطیل کرد. ابراهیم غن‌دور، وزیر خارجه سودان می‌گوید: عمر البشیر، رئیس‌جمهور این کشور، دستور بستن تمامی مراکز وابسته به گولن از جمله شرکت‌های اقتصادی وابسته به آن را صادر کرده است؛ در این دو مدرسه بیش از هشتصد دانش‌آموز از اتباع مختلف که بیشترشان سودانی هستند، تحصیل می‌کنند.

فعالیت مدارس و مراکز زیاد در روسیه از دهه نود آغاز شده بود. در سال ۲۰۰۲، هیئت امنیت فدرال روسیه (کاگب سابق)، گروه‌های وابسته به گولن را به «حمایت از گروه‌های مسلح در چین و جاسوسی و جمع‌آوری اطلاعات به نفع دستگاه‌های یک سازمان اطلاعات خارجی» متهم کرد. نیکولای پاتروچف که مدیر این هیئت امنیتی در آن زمان بود، این مسئله را بیان کرده است. (روزنامه شرق، ۱۳۹۵).

فعالیت مدارس مرتبط با گولن در آمریکا موضوع بررسی چند تحقیق علمی و دانشگاهی (آکادمیک) و مطبوعاتی (ژورنالیستی) بوده است؛ به‌طور مثال، بررسی سال ۲۰۱۱ *روزنامه نیویورک تایمز*، نمونه‌ای از آنهاست که براساس این گزارش، بیش از ۱۲۰ مدرسه ترکیه‌ای وجود داشتند که ۳۳ مورد آنها در ایالت تگزاس بودند؛ همان زمان، روزنامه‌ای دیگر به نام *فیلا دلفیا انکواریر* نیز فاش کرد که بیست مدرسه دیگر در ایالت پنسیلوانیا وجود دارند؛ باین حال در سال ۲۰۱۲، گولن در گفتگویی در برنامه «۶۰ دقیقه» اعلام کرد، این مدارس نه تنها دینی که اسلامی هم نیستند. او وجود هرگونه

۱. طبق آمارهایی که مؤسسه «فزالر» منتشر کرده، حدود ۱۴ هزار دانش‌آموز در ۳۳ مرکز آموزشی گولن در عراق، به تحصیل، مشغول هستند. این مراکز در شهرهای اربیل، سلیمانیه، دهوک، سوران، حلبچه، کرکوک، بغداد و بصره فعالیت دارند. حدود بیست مدرسه از مدارس نور وابسته به مؤسسه «فزالر» (از جمله ابتدایی، متوسطه و کودکستان) و دانشگاه عشق که در دو شهر اربیل و سلیمانیه وجود دارند، تعداد ۱۳ هزار دانش‌آموز یا دانشجوی را در خود جای داده‌اند. این مؤسسه در سال ۲۰۰۸ دانشگاه عشق را تأسیس کرد تا در شش دانشکده مختلف به حدود ۲ هزار و ۳۵۰ دانشجوی پسر و دختر خدمات آموزشی ارائه دهد.

ارتباطی مستقیم میان خودش و این نهادها را به کلی رد کرد؛ اسامی نهادهایی را که او اداره می‌کرد، به گفته خودش، عبارت بودند از: هارمونی (دوستی) و هاریزون (افق)؛ او گفت اینها همه «اسامی ای غیراسلامی» هستند و افزود که این مدارس در مناطق فقیرنشین تأسیس شده‌اند و تدریس ریاضیات و علوم در آنها جریان دارد (گزارش روزنامه شرق، ۱۳۹۵).

موضوع مدارس «نورث لندن گرامر» و شیوه‌های آموزش و گزینش دانش‌آموزان و روش‌های تأمین مالی، بحث‌برانگیزتر بوده‌است؛ درحالی‌که مسئولان این مدارس از اعانات و خیریه به‌عنوان روش‌های تأمین مالی این مدارس نام برده‌اند و به گفته *الحاج*، پژوهشگر مسائل جنبش هیزمت، مسئولان این مدارس، طبق سندی که منتشر کرده‌اند، گفته‌اند که «مدرسه نورث لندن از سوی بازرگانان بریتانیایی مؤمن به تعالیم جنبش هیزمت تأسیس شده و برایشان کمک به دانش‌آموزان به‌منظور یادگیری آموزش‌های برتر اهمیت دارد» اما عقیده‌ای وجود دارد مبنی بر اینکه دولت موازی به یک امپراتوری مالی و آموزشی بزرگ تبدیل شده و دارای نهادهای مالی و رسانه‌ای و شرکت‌های زنجیره‌ای متعددی است که ۹ هزار شرکت را در سطح جهان شامل می‌شود. در کیفرخواستی که پس از کودتای نافرجام منتشر شد، سرمایه کل این گروه بالغ بر ۱۵۰ میلیارد دلار می‌شود؛ به‌طبع، چنین مجموعه‌ای نباید در تأمین سرمایه یک مدرسه مشکلی داشته باشد؛ آنها برای خود، بانک‌ها و شرکت‌هایی دارند که روی طرح‌هایی (پروژه‌هایی) کاری کنند؛ علاوه بر این، آنها یک امپراتوری بزرگ رسانه‌ای دارند» (کدیور، ۱۳۸۶).

۳- بازداشت اعضا و هواداران جنبش در ترکیه

براساس آخرین آماري که عصمت ییلماز، وزیر آموزش ترکیه، ارائه داد، مقام‌های این کشور، مجوز شغلی ۲۷ هزار و ۲۴۲ نفر از کارکنان بخش آموزش از جمله ۲۱ هزار معلم را که در مدارس وابسته به جنبش *گولن* فعالیت داشتند، لغو کردند؛ همچنان که شورای آموزش عالی ترکیه نیز اعلام کرد، ۵ هزار و ۳۴۲ استاد دانشگاه و کارمند ادارات که در دانشگاه‌ها و خوابگاه‌های وابسته به *گولن* و دیگر مراکز آموزش عالی کاری کردند، اخراج شده‌اند (گزارش روزنامه شرق، ۱۳۹۵).

به گزارش خبرگزاری تسنیم به نقل از دیده‌بان حقوق بشر، از جولای تاکنون بیش از ۱۰۰ هزار نفر در بخش قضایی، ارتش، رسانه‌های خبری و نهادهای مدنی ترکیه بازداشت یا تعلیق و برکنار شده‌اند؛ در مجموع تاکنون بیش از ۳۷ هزار نفر به‌طور رسمی بازداشت شده‌اند. در سال جاری، سازمان

گزارش گران بدون مرز، رتبه ترکیه را در آزادی مطبوعات، ۱۵۱ از میان ۱۸۰ کشور ارزیابی کرده که در مقایسه با رتبه ۹۸ در سال ۲۰۰۵، افتی چشمگیر را نشان می‌دهد. در حال حاضر، ۱۰۷ روزنامه‌نگار ترکیه‌ای بازداشت شده و ۱۵۵ رسانه نیز تعطیل شده‌اند. هرچند دولت، جنبش گولن را مسئول کودتا معرفی کرده، یک‌سوم این رسانه‌ها، هیچ ارتباطی با جنبش یادشده نداشته‌اند.

دادستان‌های ترکیه برای ۱۸۹ تن دیگر از قضات و دادستان‌های این کشور به دلیل ارتباط داشتن با روحانی در تبعید و مخالف دولت آنکارا، قرار بازداشت صادر کرده‌اند؛ در مجموع ۳۵۰۰ قاضی و دادستان ترکیه‌ای از زمان کودتای ۱۵ ژوئیه سال جاری میلادی ضد دولت آنکارا از کار معلق و بازداشت شده‌اند. وزیر دادگستری ترکیه از تعلیق بیش از ۱۵۰۰ کارمند و نیروی گارد و حفاظت زندان به اتهام ارتباط با جنبش فتح‌الله گولن خبر داده‌است (سایت تابناک، ۱۳۹۵).

توماس میشل که نام او پیش‌تر در این مقاله آورده شد، در پی پاسخ به این پرسش که «چرا ترکیه هیزمت را هدف قرار داده‌است؟»، دلایل سخت‌گیری اردوغان را تشریح کرده‌است؛ او معتقد است که کمتر از یک دهه پیش، روابط میان حزب اردوغان عدالت و توسعه و جنبش هیزمت براساس نگرش همکاری و احترام منعکس شده‌است. ناظران خارجی در آنکارا حتی به جنبش خدمت به‌عنوان شاخه مذهبی حزب عدالت و توسعه (اگر چه نادرست) می‌نگریستند. اولین نشانه از تنش میان اردوغان و گولن را در حمایت جنبش خدمت از معترضان پارک گزی در ژوئن ۲۰۱۳ می‌توان دید؛ از آن زمان، اردوغان (رئیس‌جمهور از سال ۲۰۱۴) برای از میان بردن جنبش تلاش کرده‌است. میشل معتقد است که کودتا به احتمال، طراحی اردوغان بوده‌است؛ او در عین حال معتقد است که فعالیت‌های گولن به هیچ روی سنخیتی با تروریسم ندارد. اداره و تدریس در مدارس در سراسر جهان و انجام کارهای خیریه نظیر حفر چاه در سومالی و مالی، کلینیک در حال اجرا در کنیا و ایجاد برنامه گفتگوی ادیان در بیش از دویست مکان در ایالات متحده را نمی‌توان با تروریسم همسو دانست^۱ (میشل، ۲۰۱۶).

۱. بررسی دست داشتن گولن و جنبش خدمت در کودتا و رابطه میان گولن و جنبش هیزمت با اردوغان و عدالت و توسعه، موضوع این تحقیق نیست؛ برای مطالعه بیشتر در این خصوص می‌توان به موارد زیر مراجعه کرد:

- NAHAL TOOSI, Interview with Fethullah Gülen on the coup, his relationship with Erdoğan (مصاحبه ناهال توسی با گولن پس از کودتای نافرجام)
- Pandya, Sophia, Erdoğan and Gülen: The Marriage of Convenience (اردوغان و گولن: این ازدواج مصلحتی)
- Pandya, Sophia, "Gazi Warrior Vs. Sufi Mystic: Turkey's Erdogan-Gülen Breakup," Critical Muslim Journal, Issue 16.1 | Turkey.

با شرحی مختصر درباره مبارزه دولت ترکیه با جنبش هیزمت و ابعاد وسیع جهانی آن، سه سناریوی مختلف را می‌توان برای آینده جنبش، متصور شد:

۱- امحای کامل این جنبش؛

۲- ازمیان‌رفتن فعالیت‌های تشکیلاتی و تقلیل جنبش به سطح افراد آن چنان‌که اصلان دوغان پیش‌بینی کرده‌است؛

۳- تجدید سازمان این جنبش و احیای آن در جامعه ترکیه و در سطح جهان.

به نظر می‌رسد این جنبش به واسطه ریشه‌های تاریخی قوی و پایداری که در سنت فکری و فرهنگی اسلامی و بافت تاریخی جامعه ترکیه دارد و نیز بدان دلیل که توانایی‌اش را در انطباق با نیازها و شرایط روز به خوبی نشان داده‌است، به این راحتی ازمیان‌نخواهدرفت هرچند که بخش زیادی از فعالیت تشکیلاتی آن ازمیان‌رفته و این روند ادامه دارد.

نتیجه‌گیری

مدینه فاضله گولن آن چنان‌که خودش بیان کرده‌است، به وجود آمدن نسلی طلایی در جهان است که به اوصاف پیامبر اکرم (ص) متصف باشد. هدف جنبش هیزمت که فتح‌الله گولن، آن را در سال ۱۹۷۱ تأسیس کرد، ابتدا خدمت به دانش‌آموزان بود و شعار مبارزه با «بیماری‌های سه‌گانه یعنی جهل، فقر و تفرقه» را سرلوحه کار خود قرارداد؛ برای همین ابتدا همه تلاش خود را برای ساخت مدارس، مراکز آموزشی و خوابگاه‌های دانش‌آموزی متمرکز کرد و همه دغدغه‌اش مسائل آموزشی و تربیتی بود و به همین دلیل، جنبش خدمت نامیده‌شد. برخی مانند کلدیور معتقدند که بعدها این گروه در ده‌ها سال به یک امپراتوری بزرگ نه فقط در سطح مدارس، بلکه در سطح آموزش، اقتصاد، مؤسسات مالی و رسانه‌ای و... تبدیل شد؛ حتی در موضوع مدارس، این جنبش به یک امپراتوری بزرگ تبدیل شد؛ به گونه‌ای که در حال حاضر از هزاران مدرسه در داخل ترکیه و هزاران مدرسه در بیش از صد کشور جهان صحبت می‌شود که به نوعی به این جنبش وابسته بوده‌اند.

در این تحقیق، کوشش بر این بود که ریشه‌ها و خاستگاه فکری این جنبش، شرایط و زمینه‌های عینی بروز و ظهور آن در بستری تاریخی ارائه شود. در جستجوی پاسخ‌هایی برای علل و دلایل گسترش این جنبش برآمدیم و در نهایت، در تحلیل چشم‌انداز آینده جنبش از پس افق‌های تیره پس از کودتای جولای ۲۰۱۶، به این عقیده رسیدیم که ممکن است، فعالیت تشکیلاتی این جنبش،

دست‌کم در ترکیه برای مدتی طولانی امحا شود اما همچنان این جنبش در سطح افراد و به‌احتمال، مدارس به صورت مجزا از هم، به فعالیتش ادامه‌خواه داد.

بنابراین، به‌طور خلاصه می‌توان موارد زیر را به‌عنوان جمع‌بندی بحث ارائه داد:

فتح‌الله گولن و جنبش خدمت، تاریخی دارد که چون هر رستنی (گیاه) از جغرافیای خود (ترکیه) روییده‌است؛ در عین حال، سازگاری آن (یا تلاش برای سازگاری یا تحمل آن از سوی محیط‌ها و فرهنگ‌های دیگر) با محیط‌های دیگر (به‌طور مشخص فکر و فرهنگ غربی) باعث گسترش آن در سطح جهان شده و در این مسیر از حمایت‌های سیاسی نیز بهره‌گرفته‌است و آب‌شخور درونی افکار گولن، آموزه‌های اسلامی و تصوف است و منشاء بیرونی آن، لیبرالیسم و اندیشه‌های پروتستانی است. به نظر بسیاری، گولن مبلغ اسلام اجتماعی است که با ارزش‌های سکولار سرستیز ندارد. تلاش برای آشتی اسلام و مدرنیته، دعوت به اسلام اجتماعی و تقدم اخلاق بر سیاست، دعوت به گفتگوهای بین‌ادیانی و نفی و نکوهش خشونت و تروریسم، برخاسته از آموزه تصوف و نگرش آن به مقوله «دیگری» است. در چارچوب رهیافت سازه‌انگاران، نگرش گولن به دیگری (دیگری در اینجا، هر انسان غیرمسلمان یا غیرترک می‌تواند باشد)، با نگرش کانتی (دیگری دوست است)، منطبق است. در این تحقیق با این دیدگاه کژشه‌بالابان هم‌دل و موافق شدیم که فهم مسائل ترکیه (به‌طور اخص جنبش نور و جماعت هیزمت) در این نکته، نهفته است که در دوران زوال امپراتوری عثمانی، تقابل اسلام و سکولاریسم از یک سو و لیبرالیسم و ناسیونالیسم از سوی دیگر، مجموعاً چهار گفتمان هویتی را به وجود آورد که اساس ترکیه مدرن را شکل داده‌اند؛ ملی‌گرایان سکولار یا کمالیست‌ها، لیبرالیست‌های سکولار، ملی‌گرایان اسلام‌گرا و لیبرالیست‌های اسلام‌گرا. کمالیسم که در پی محدود و منع کردن اسلام از حیات سیاسی و اجتماعی بود، شکلی از مقاومت اسلام‌گرایان را بوجود آورد که از سعید نورسی شروع و به *اربیکان* و *اردوغان* در عالم سیاست و به *گولن* و جنبش خدمت در عرصه اجتماعی ختم شد.^۱ پرسش جدیدی که ایجاد می‌شود این است که «اسلام/اجتماعی گولن یا اسلام سیاسی/اردوغان کدامیک بیشتر نظام لائیک ترکیه را به چالش خواهند کشید؟».

رویکرد گولن برای حفظ و بقای اسلام در دنیای جدید با استقرار نظام آموزشی سکولار، در تجربه تاریخی ترک‌ها در دوران زوال امپراتوری و اصلاحات متعدد در آن دوران با عناوین مختلف

۱. تفکیک این عرصه‌ها صرفاً برای ساده‌سازی است. این تفکیک چندان دقیق نیست.

ریشه‌دارد که وجه بارز آن اصلاحات، اصلاح نظام آموزشی بوده‌است؛ اصلاح نظام اداری و نظامی نیز وجوه دیگرش بوده‌اند؛ در این جنبش نیز قاعده بر مبنای پی‌ریزی نظام آموزشی مناسبی است که بوروکرات‌ها و تاجران ممتاز و پلیس‌هایی شایسته را به جامعه تحویل دهد.

ترویج فرهنگ کار و سرمایه‌داری و حاکمیت فرهنگ تشکیلاتی بر جنبش گولن تا حدود زیادی از اخلاق پروتستانی و تا حدودی نیز از آموزه‌های دین اسلام الگو گرفته‌است. احادیث و آیاتی متعدد در اسلام، کار را به عنوان نوعی وظیفه دینی تقدیس می‌کنند؛ در عین حال، سرمایه‌داری و کسب ثروت، طرحی (ایده‌ای) است که تاجران و بوروکرات‌های وابسته به این جنبش بدان تشجیع شده‌اند.

درباره آینده جنبش گولن به تفصیل سخن گفته‌شد اما به معنای بسته‌شدن این فصل نیست بلکه طرح مسئله‌ای است که می‌توان در چارچوب رویکردهای آینده‌پژوهانه به این موضوع پرداخت. در اینجا قصد داریم، این فرضیه/اصولان دوغان را همچنان مطرح کنیم که «دولت ترکیه با تمام توان در پی برچیدن نهادها و مؤسسات وابسته به گولن و امحای ساختار جنبش است»؛ تقلیل این جنبش به تلاش‌های فردی، یکی از پیامدهای آن است اما محو کامل چنین اندیشه‌ای، امکان‌پذیر نیست.

و سرانجام، باید گفت، همان‌گونه که محمدعلی بیرآند، مفسر سیاسی، در یادداشتی سیاسی در روزنامه حریت در سال ۲۰۱۰، درباره رشد نظریه‌های (تئوری‌های) توطئه درباره جنبش هیزمت از یک سو و شکل‌گیری نگرش اسطوره‌ای و فراتر از ابعاد واقعی به این جنبش از سوی دیگر هشدار داده بود و به درستی پیش‌بینی کرده بود که حیات این جنبش در معرض خطری جدی است، در این تحقیق، سعی بر این بود که از نگاه اسطوره‌ای در خصوص شخصیت گولن و جنبش هیزمت اجتناب شود؛ از خلال نگرش‌های مریدانه اعضا و هوادارانش و در مقابل، نگرش خصمانه دولت کنونی ترکیه (که اردوغان جدی‌ترین نماینده این نگاه است) در جستجوی چشم‌اندازی برای پاسخ‌گویی به پرسش‌هایی بودیم که در این تحقیق مطرح کردیم. هنوز ممکن است، این نقد مطرح باشد که به جایگاه سیاسی غرب، چندان توجه نشده‌است؛ پاسخ، این است که برای بررسی این موضوع، به شواهد کافی و دلایل متقن نیاز است و دستیابی به این شواهد، جزء محدودیت‌های این تحقیق بوده‌است به خصوص همان‌طور که پیش‌تر نیز یادآوری کردیم، مباحث مطرح در این تحقیق، هریک پرسش‌هایی جدید ایجاد می‌کنند و از جمله آنها می‌توان به بررسی تشکیلات جنبش، رابطه جنبش و حزب عدالت و توسعه و بررسی ادعاهای مطرح شده در خصوص کودتای نافرجام جولای ۲۰۱۶ اشاره کرد که هریک به عنوان کار مستقل، محتاج مذاقه و بررسی است.

منابع

الف - منابع فارسی

- آراس، بولنت و عمر کاها (۲۰۰۰)؛ «جنبش اسلام لیبرالی در ترکیه: اندیشه‌های فتح‌الله گولن» (ترجمه اسدالله اطهری)، *فصلنامه مطالعات خاورمیانه*؛ سال نهم، ش ۴، ص ۵۹ تا ۸۳.
- آگای، بکیم (۱۳۸۶)؛ «نسخه‌ای عمل‌گرایانه برای جنبش اصلاح‌گرای اسلامی» (ترجمه کامیار سعادت‌تی)؛ *مجله شناخت*؛ سال پنجم، ش ۲، ص ۲۹ تا ۳۳.
- بختیاریان، مریم و مجید اکبری (۱۳۹۳)؛ «تأملاتی بر سه موج متفاوت از نظریه سیستم‌های اجتماعی»، *جستارهای فلسفی*؛ ش ۲۵، ص ۳۵ تا ۵۴.
- بشیریه، حسین (۱۳۸۸)؛ *جامعه‌شناسی سیاسی*؛ چ ۱۲، تهران: نشر نی.
- _____ (۱۳۹۳) *اندیشه‌های مارکسیستی؛ تاریخ اندیشه‌های سیاسی در قرن بیستم*؛ چ ۱۲، تهران: نشر نی.
- رشیدی، احمد (۱۳۹۴)؛ «درآمدی بر رهیافت جامعه‌شناسی تاریخی _ مقایسه‌ای در پژوهش‌های علوم سیاسی»، *فصلنامه سیاست، مجله حقوق و علوم سیاسی*؛ دوره ۴۵، ش ۲، ص ۴۵۷ تا ۴۷۵.
- شادی، حیدر (۱۳۸۶)؛ «گولن؛ راوی رویکردی تازه در اسلام متجدد (گزارشی از کنفرانس همزیستی مسالمت‌آمیز در هلند سال ۲۰۰۷)»، *اخبار ادیان*؛ سال پنجم، ش ۳ و ۴، ص ۲۸ و ۲۹.
- عنایت، حمید (۱۳۹۴)؛ *سیری در اندیشه سیاسی عرب*؛ چ ۱۳، تهران: نشر امیرکبیر.
- فکری، محمد، اینانلو، مینا و فکری، احمد (۱۳۹۲)؛ «بررسی جامعه‌شناختی جنبش فتح‌الله گولن بر مبنای نظریه بسیج منابع»، *مجله مطالعات اجتماعی ایران*؛ دوره هفتم، شماره ۳ (پیاپی ۲۳)، ص ۷۵ تا ۹۹.
- فوزی، یحیی و سید عباس هاشمی (۱۳۹۳)؛ *جنبش‌های اسلام‌گرای معاصر: بررسی منطقه‌ای*؛ پژوهشکده امام خمینی.
- کلانتری، وحید (۱۳۹۴)؛ *گزارش راهبردی؛ بررسی جریان تربیتی آموزشی فتح‌الله گولن*

(سخنرانی)؛ مرکز مطالعات راهبردی تربیت اسلامی

- کوشه‌بالابان، حسن (۱۳۹۲)؛ *سیاست خارجی ترکیه؛ اسلام، ملی‌گرایی و جهانی‌شدن*؛ ترجمه غ. کریمی و د. نظریور؛ تهران: انتشارات چاپخش.
- مرادیان، محسن (۱۳۸۵)؛ *برآورد استراتژیک ترکیه؛ سرزمینی، دفاعی، اقتصادی و اجتماعی*؛ تهران: مؤسسه فرهنگی مطالعات و تحقیق‌های بین‌المللی ابرار معاصر تهران.
- مردیها، مرتضی (۱۳۸۹)؛ «با کاروان حله: نخبگان میان وطن‌گرایی و جهان‌گرایی»، *مجله پژوهش حقوق و سیاست*؛ دوره ۴، شماره ششم، ص ۱۱۰ تا ۱۳۰.
- نصیرات، صالح (۱۳۸۷)؛ «جنبش اسلامی _ عرفانی فتح‌الله گولن در ترکیه» (ترجمه مجید مرادی و میثاق امین)، *فصلنامه پژوهشی اقوام و مذاهب*؛ شماره ۶، ص ۱۴۲ تا ۱۵۷.
- یشیل‌آدا، بیروول و بری روین (۱۳۹۴)؛ *اسلامی‌زاسیون در ترکیه تحت زمامداری دولت عدالت و توسعه*؛ ترجمه نوژن اعتمادالسلطنه؛ تهران: انتشارات صمدیه.

ب- منابع انگلیسی

- Akçura Y., (1976), *Üç Tarz-ı Siyaset*, Ankara Türk Tarih Kurumu Basımevi
- Erol Nazim Gulay (2007) *The Theological Thought Of Fethullah Gulen: Reconciling Scince And ISLAM*, St. Antony's College Oxford University
- ÖZÇELİK, M.Hakan (2015) Yusuf Akçura'nin "Üç Tarz-I Siyaset" Makalesi Üzerine Düşünceler, *ABMYO Dergisi*. 38 - (55 - 68)

ج- منابع الکترونیکی

- «زندگینامه فتح‌الله گولن»؛ ویکی پدیا (فارسی، ترکی و انگلیسی):

https://en.wikipedia.org/wiki/Fethullah_G%C3%BClen

<https://fa.wikipedia.org/wiki>

http://www.turkce.wikipedia.org/wiki/Muhammed_Fethullah_G%C3%BClen

- <https://www.fgulen.com> (وب‌سایت شخصی محمد فتح‌الله گولن)

www.gulenschools.org (اطلاعاتی درباره مدارس و مؤسسات گولن)

<http://hizmetnews.com> (وبسایت رسمی جنبش هیزمت)

<http://www.yenisafak.com/terrorist-fethullah-gulen-kimdir-feto-nasil-bir-orguttur-h-2497582>

<http://www.gulenmovement.us>

– سایت رجانیوز: «گفتگوی رجانیوز با یعقوب/اصلان، مدیر شبکه اولوسال ترکیه در تهران».

<http://www.shaber3.com/> و <http://www.samanyoluhaber.tv/>

<https://www.tasnimnews.com>

<http://www.al-monitor.com/pulse/fa/originals/2016/04/turkey-fethullah-gulen-cleric-opposition-erdogan-akp.html>

بخش -سایت سخوان- ۶۲/۳۲۳۱۷۳۸/۳۲۳۱۷۳۸

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a1c54d92c3603.39109143

Michel , Thomas (2016) Why Is Turkey Targeting Hizmet? Questions about Erdoğan's Post-Coup Crackdown <http://www.gulenmovement.us/turkey-targeting-hizmet-questions-erdogans-post-coup-crackdown.html>

<http://www.gulenmovement.us/turkey-targeting-hizmet-questions-erdogans-post-coup-crackdown.html>

– خبرگزاری تسنیم؛ کد خبر: ۶۴۵۳۹۱، تاریخ انتشار: ۱۳ آذر ۱۳۹۵ - ۰۴:۴۵ 03 December 2016

– تابناک؛ کد خبر: ۶۳۸۰۲۴، تاریخ انتشار: ۱۵ آبان ۱۳۹۵ - ۰۰:۰۹ 05 November 2016

– تابناک؛ کد خبر: ۶۳۱۹۵۷، تاریخ انتشار: ۲۴ مهر ۱۳۹۵ - ۰۰:۱۳ 15 October 2016

– کدیور، محمدعلی (مرداد ۱۳۸۶)؛ «جنبش آموزشی فتح/الله گولن در ترکیه»، شهروند؛ ش ۹.

– روزنامه شرق؛ «امپراتوری جهانی فتح/الله گولن»؛ تاریخ انتشار: ۲۳ شهریور ۱۳۹۵، شماره

خبر: ۳۸۶۹۲۶.